

RAAP-RAPPORT 3924

Cultuurhistorische analyse deelgebieden dijkversterking Tiel- Waardenburg

Een cultuurhistorisch onderzoek

Archeologie | Cultuurhistorie | Erfgoed

Colofon

Opdrachtgever: Sweco namens WSRL

Titel: Cultuurhistorische analyse deelgebieden dijkversterking Tiel-Waardenburg;

Versie: 19-08-2019

Auteur: S. van der Veen en F. van Hemmen

Projectcode: TIAW3

Bestandsnaam: RAAPrap_3924_TIAW3_2019081920190508

ISSN: 0925-6229

RAAP

Leeuwendeldseweg 5b

1382 LV Weesp

Postbus 5069

1380 GB Weesp

Telefoon: 0294-491 500

E-mail: raap@raap.nl

Website: www.raap.nl

Landschapshistoricus F. van
Hemmen

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2019

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Samenvatting

Waterschap Rivierenland (WSRL) is voornemens dijkversterkingsmaatregelen te treffen aan de Waaldijk tussen Tiel en Waardenburg in het kader van het Hoogwater Beschermingsprogramma (HWBP). In het voortraject daarvan is een handreiking Ruimtelijke Kwaliteit opgesteld door BoschSlabbers. Onderdeel van deze handreiking was een archeologisch, aardkundig en cultuurhistorisch onderzoek dat door RAAP in samenwerking met landschapshistoricus F. van Hemmen is uitgevoerd (RAAP-rapport 3141).

In aanvulling hierop heeft Sweco, namens WSRL, RAAP verzocht ensembles van cultuurhistorische waarden te definiëren, de inventarisatie van het erfgoed van oorlog en defensie aan te vullen en een handreiking op te stellen hoe cultuurhistorische waarden kunnen worden meegewogen bij het ontwerp.

Bij aanvulling op de inventarisatie van het erfgoed van oorlog en defensie is een groot aantal locaties van woonbunkers uit de Tweede Wereldoorlog ingetekend. Deze lagen verspreid over het gehele dijktracé. Voor de periode van de Tachtigjarige Oorlog heeft een verdere uitwerking van elementen die samenhangen met het beleg van Zaltbommel 1599 plaatsgevonden. Dit heeft geleid tot het lokaliseren van de vermoedelijk resten van een schans bij Heesselt en de resten van het kanaal de Nieuwe Vaert bij Heesselt. Om de context te duiden zijn ook verdwenen elementen op de kaart gezet.

In de handreiking voor de afweging van cultuurhistorische waarden is aangegeven hoe met de uiteenlopende soorten cultuurhistorische waarden kan worden omgegaan in het ontwerp. Uitgangspunt hierbij is dat het erfgoed dat een bescherming op rijks- of gemeentelijk niveau geniet, niet zonder vergunning van het bevoegd gezag mag worden gesloopt, verstoord, verplaatst of in enig opzicht gewijzigd. Voorts wordt gestreefd naar behoud van alle elementen en structuren die *leidend* zijn in het ontwerp. Elementen en structuren die *richtinggevend* zijn dienen ook zoveel mogelijk behouden te blijven en indien dit niet mogelijk herkenbaar door te worden vertaald in het ontwerp. Verdwenen elementen en structuren kunnen dienen ter inspiratie van het ontwerp.

Tot slot is een aantal ensembles onderscheiden, waar sprake is van een bijzondere situatie van elementen op en rond de dijk. Per ensemble is in volgorde van dijkvakken, beknopt de ontwikkelingsgeschiedenis, de karakteristieken en de daarmee samenhangende elementen van het ensemble beschreven. Aangegeven wordt hoe deze waarden ten opzichte van elkaar kunnen worden afgewogen: welke zijn leidend, richtinggevend of inspirerend. Aangegeven is welke impact een binnen- of buitenwaartse ingreep heeft op deze elementen en worden adviezen ten aanzien van het ontwerp gedaan over hoe deze impact beperkt kan worden. Tot slot zijn kansen geformuleerd die het ontwerp kunnen versterken vanuit cultuurhistorisch perspectief.

Inhoud

Samenvatting	3
Inhoud.....	4
1 Inleiding	5
1.1 Kader en doelstelling	5
1.2 Onderzoeksgebied	5
2 Aanvullende inventarisaties	7
2.1 Inleiding	7
2.2 Erfgoed van oorlog en defensie	7
2.3 Historisch opgaand groen.....	9
3 Handreiking afweging cultuurhistorische waarden	10
3.1 Inleiding	10
3.2 Afwegingskader	10
4 Ensembles	14
4.1 Methode	14
4.2 Waardenburg - dorpskern	16
4.3 Neerijnen en oostelijk deel Waardenburg	18
4.4 Opijnen-Dorpskern	21
4.5 Opijnen-Zandstraat	23
4.6 Heesseltsche Uiterwaarden	25
4.7 Heesselt-Dorpskern	27
4.8 Varik-kwelkom de Steen.....	30
4.9 Varik-dorpskern.....	32
4.10 Varik-kasteel en molen	34
4.11 Ophemert - Akkerstraat	36
4.12 Ophemert-dorpskern	38
4.13 Zennewijnen.....	41
4.14 Passewaaij.....	42
4.15 Drie Wielen (Sprokkelenburg).....	44
4.16 Inundatiekanaal	46
Literatuur	49
Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices	50

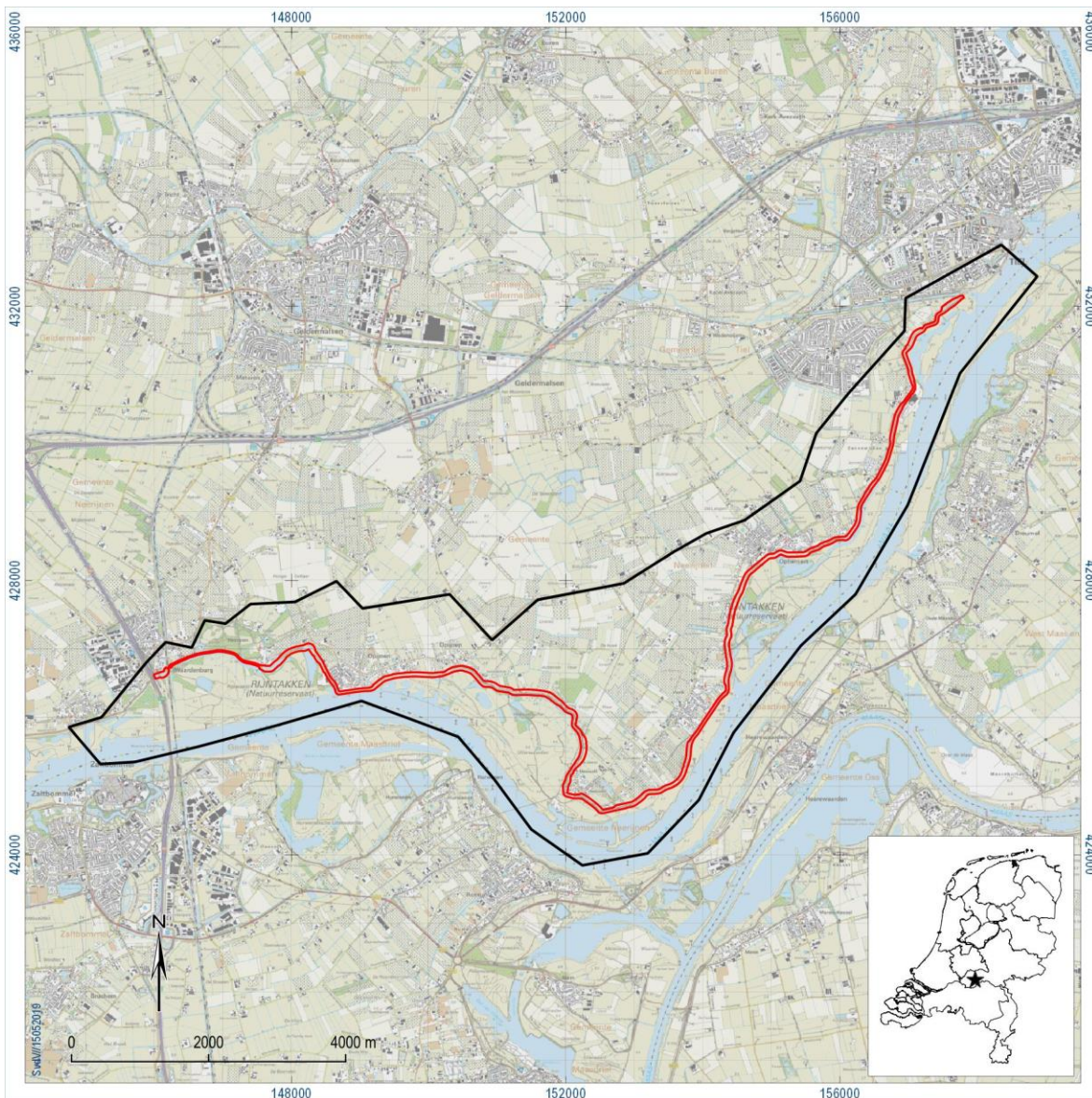

1 Inleiding

1.1 Kader en doelstelling

Waterschap Rivierenland is voornemens dijkversterkingsmaatregelen te treffen aan de Waaldijk tussen Tiel en Waardenburg in het kader van het Hoogwater Beschermingsprogramma (HWBP). In het voortraject daarvan is een handreiking Ruimtelijke Kwaliteit opgesteld door BoschSlabbers. Onderdeel van deze handreiking was een archeologisch, aardkundig en cultuurhistorisch onderzoek dat door RAAP in samenwerking met landschapshistoricus F. van Hemmen is uitgevoerd (RAAP-rapport 3141). In aanvulling hierop heeft Sweco, namens WSRL, RAAP verzocht ensembles van cultuurhistorische waarden te definiëren, de inventarisatie van het erfgoed van oorlog en defensie aan te vullen en een handreiking op te stellen hoe cultuurhistorische waarden kunnen worden meegewogen bij het ontwerp.

1.2 Onderzoeksgebied

Figuur 1. Ligging onderzoeksgebied (zwart omljnd) en voorlopig voorkeursalternatief (rood omljnd). Inzet: ligging in Nederland (ster).

Het onderzoeksgebied waarbinnen het cultuurhistorisch onderzoek is uitgevoerd, ligt aan beide zijden van de Waaldijk tussen Tiel en Waardenburg; respectievelijk van dijkpaal TG 010 t/m 205 (figuur 1.1). Aan de zuidzijde van de dijk vormt het hart van de Waal de grens van het onderzoeksgebied, aan de noordzijde wordt dit begrensd door de voormalige kwelkade die tussen de 300 m en 1500 m ten noorden van de Waaldijk ligt. Het onderzoeksgebied ligt voor het grootste deel in de gemeente West Betuwe (voormalige gemeente Neerijnen) en voor een klein deel in de gemeente Tiel. Binnen het onderzoeksgebied ligt valt het voorkeursalternatief (versie november 2018), het zoekgebied waarbinnen de dijkversterking zal plaatsvinden.

2 Aanvullende inventarisaties

2.1 Inleiding

In aanvulling op de cultuurhistorische inventarisatie en waardering (RAAP-rapport 3141) heeft een verdieping van twee onderwerpen plaatsgevonden: het erfgoed van oorlog en defensie én het opgaand groen.

2.2 Erfgoed van oorlog en defensie

2.2.1 *Methode en bronnen*

Op de cultuurhistorische inventarisatiekaart (RAAP-rapport 3141) zijn elementen en structuren met betrekking tot het thema oorlog en defensie slechts beperkt opgenomen. Meer uitgebreid zijn deze geïnventariseerd voor de Archeologische verwachtingskaart (RAAP-rapport 3141, kaartbijlage 1). Omdat veel van deze elementen en structuren samenhangen met de dijk en omdat ze met belangrijke historische gebeurtenissen samenhangen, is er voor gekozen deze elementen ook op de Cultuurhistorische inventarisatiekaart te plaatsen en indien nodig deze inventarisatie aan te vullen.

Aan de hand van historisch kaartmateriaal en de archeologische vindplaatsendatabase van de RCE (Archis3) is de inventarisatie van het thema oorlog en defensie aangevuld waar nodig. Hierbij lag de focus op de periode van de 80-jarige oorlog en de Tweede Wereldoorlog. Het ging hierbij onder andere om de volgende soorten objecten: redoutes, loopgraven, schansen, batterijen, wachttorens en woonbunkers. In het GIS (Geografisch Informatie Systeem) is aangegeven wat de bron, nauwkeurigheid en ouderdom is. De elementen zijn kaartbijlage 1 afgebeeld.

2.2.2 *Resultaten*

Tweede Wereldoorlog

In aanvulling op de als uitgebreide inventarisatie van Tweede Wereldoorlogserfgoed ten behoeve van de gespecificeerde archeologische verwachting, is de Waalbandijk gecontroleerd op het voorkomen van mogelijke onderkomens. Hiervoor is gebruik gemaakt van de luchtfoto's beschikbaar op de Geoportal van de universiteit Wageningen, de gebruikte foto's stammen allemaal uit 1944 en 1945. Er is een aantal beddingen en loopgraven aangetroffen, maar ook mogelijke onderkomens. Deze betroffen waarschijnlijk kleine personeelsonderkomens welke aan de noordelijke zijde (beschut tegen vijandelijk vuur) in de dijk ingegraven waren. Het valt niet uit te sluiten dat er meer van zulke onderkomens aanwezig waren dan er ingetekend zijn, de zichtbaarheid hangt sterk af van de kwaliteit van de luchtfoto's (resolutie, stand van de zon, jaargetijden, enz).

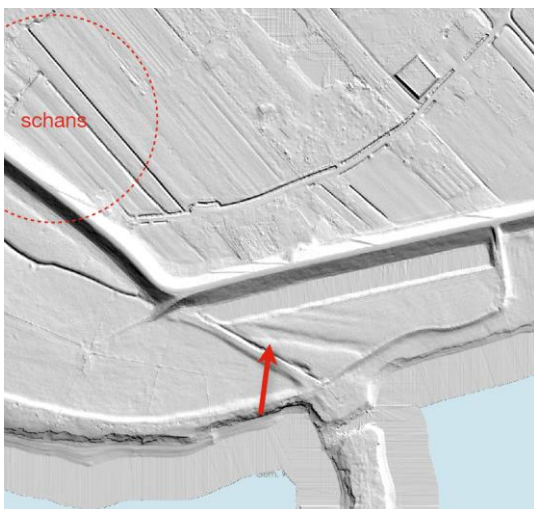
Tachtigjarige Oorlog

Aan de hand van ARCHIS3 en historische kaartmateriaal uit het Geldersarchief, collectie Rijksmuseum en geheugenvannederland.nl heeft een aanvullende inventarisatie plaatsgevonden van elementen met betrekking op het Beleg van Zaltbommel 1599. Hierbij is onder andere een deel van de schans bij Heesselt gelokaliseerd.

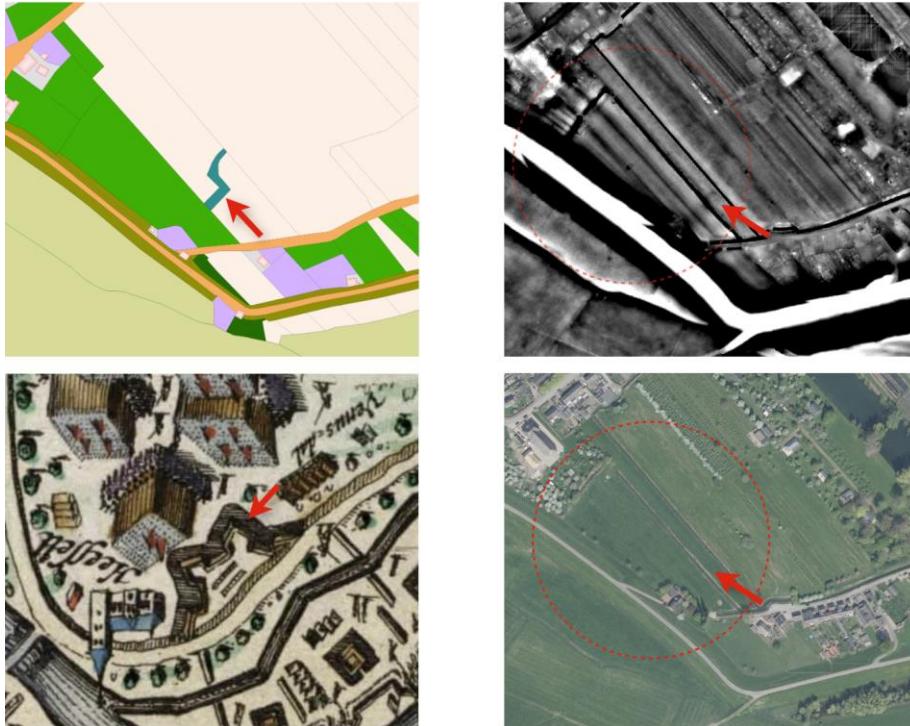
Figuur 2. Heesselt afgebeeld op een kaart van het Beleg van Zaltbommel. Links van de kerk is de schans afgebeeld. Het noorden is onder. Bron: Rijksmuseum.

Een deel van de gracht lijkt in 1809/10 nog te hebben bestaan. Deze is als depressie nog waarneembaar op het AHN2. Waarschijnlijk betreft het oostelijk deel van de gracht om de schans. Ook is een deel van een gedekt kanaal dat tijdens het beleg werd gegraven bij Heesselt gelokaliseerd. Een klein deel van de gracht is nog duidelijk als ondiepe geul aanwezig in de uiterwaarden. Dergelijke sporen uit de Tachtigjarige Oorlog zijn zeer zeldzaam en mede daarom zeer waardevol.

Figuur 3. De resten van de Nieuwe Vaert zijn nog aanwezig in het reliëf AHN)

Figuur 4. Resten van de oostelijke gracht zijn nog zichtbaar op het historische kaarten en het AHN2. Linksboven: kadastraal minuutplan 1832; rechtsboven: ontheld AHN2; linksonder: kaart beleg van 1599; rechtsonder: locatie schans geprojecteerd op een recente luchtfoto.

Hoewel het aantal nog aanwezige elementen nog zeer beperkt is, zijn de belangrijkste structuren en daarmee hun samenhang nog aanwezig. Aan de overzijde van de Waal liggen de resten van Fort St. Andries en het Fort Voorne (of Nassau), verder stroomafwaarts de nog redelijk gave en goed herkenbare verdedigingswerken van Zaltbommel. Ook het toenmalige landschap is in hoofdlijnen nog aanwezig. De gekozen locatie van de schans, op een geprononceerde plek langs de Waal, zo dicht mogelijk bij de forten van de vijand, is nagenoeg ongewijzigd gebleven. Dertig jaar na het beleg van Zaltbommel werd in zekere zin voortgeborduurd op deze strategie. Op de delen van de dijk die het verst de rivier in staken, voornamelijk langs schaar dijken, werden wachtposten in de vorm van redoutes met torens geplaatst. Veel van deze locaties zijn nog steeds herkenbaar als knik in de dijk of als erflocatie.

2.3 Historisch opgaand groen

Op basis van verschillende bronnen heeft een aanvulling op de inventarisatie van opgaand groen plaatsgevonden. In RAAP-rapport 3141 zijn bossen/bosjes en lijnvormig opgaand groen geïnterviewd. Individuele (monumentale) bomen waren hierbij niet meegenomen. Aan deze inventarisatie hebben we de historische boomgaarden direct langs de dijk, de monumentale en de beeldbepalende bomen aan toegevoegd. De historisch boomgaarden langs de dijk zijn geïnterviewd aan de hand van bomeninventarisatie 2019 (uitgevoerd in opdracht van WSRL) en recente luchtfoto's en historisch kaartmateriaal. Ook de beeldbepalende en solitaire bomen zijn afkomstig uit de bomeninventarisatie 2019. De monumentale bomen en boomgroepen zijn overgenomen uit het Landelijk Register Monumentale Bomen, ontsloten via de website van de RCE. Totaal betreft het 11 monumentale bomen; 8 monumentale boomgroepen; 2 beeldbepalende bomen en 2 solitaire bomen. Ook zijn er 2 bomenlanen opgenomen in het landelijk register (bij Kasteel Waardenburg en Neerijnen). De resultaten zijn opgenomen in de beschrijving van de ensembles, de inventarisatie en waarderingskaart.

3 Handreiking afweging cultuurhistorische waarden

3.1 Inleiding

Om te voorkomen dat maatwerkoplossingen leiden tot een niet-consequente afweging van cultuurhistorische waarden, is een handreiking opgesteld. Samen met de geïnventariseerde ensembles geeft dit handvatten om binnen- en buitendijkse cultuurhistorische waarden te kunnen afwegen. De handreiking bestaat uit de volgende stappen:

- **Benoemen cultuurhistorische kwaliteiten:** elementen, structuren, ensembles en historische landschapsontwikkeling. Dit borduurt voort op de bestaande en bovengenoemde aanvullende inventarisaties (hoofdstuk 2 en RAAP-rapport 3141), maar dan op een meer gedetailleerd schaalniveau, met de focus op het voorkeursalternatief en de directe omgeving. De resultaten hiervan zijn verwerkt in de ensembles (hoofdstuk 4).
- **Afwegen cultuurhistorische waarden:** Hierbij onderscheiden we 3 oplossingsrichtingen, waarbij de nadruk zal liggen op de eerste vorm. (Deze afweging is toegepast in hoofdstuk 4):
  - Cultuurhistorie *leidend* voor het ontwerp (fysieke inpassing);
  - Cultuurhistorie *richtinggevend* voor het ontwerp (herkenbare doorvertaling naar het ontwerp);
  - Cultuurhistorie *inspirerend* voor het ontwerp in de vorm van kansen. Bijvoorbeeld voor de toeristisch-recreatieve beleving van de dijk, zoals het accentueren van de verhaallijn uit de Tachtigjarige Oorlog door visualiseren van redouteplekken en schansrelicten. Hierbij kunnen we aangeven in welke mate cultuurhistorie invloed kan uitoefenen op project Gastvrij Waaldijk.

3.2 Afwegingskader

Om een zorgvuldige afweging te kunnen maken bij de dijkversterkingsopgave, is behoefte aan een kader, waarmee cultuurhistorische waarden onderling kunnen worden afgewogen. Het kader geeft aan hoe kan worden omgegaan met cultuurhistorische waarden als deze in het geding zijn. Hierbij is het van belang te weten welke waarden aanwezig zijn; welke onderdelen hiervan de essentie vertegenwoordigen en waar ruimte is voor ingrepen/wijzigingen; en hoe waarden tegen elkaar kunnen worden afgewogen; hoe de impact van ingrepen op cultuurhistorische waarden beperkt kan worden.

3.2.1 Cultuurhistorische waarden

Inventarisatie

Om een beeld te krijgen van de cultuurhistorische waarden op en rond de dijk is in 2016 een cultuurhistorische inventarisatie uitgevoerd, die in onderhavige studie aangevuld (eindbeeld zie kaartbijlage 2). Op de inventarisatiekaart zijn cultuurlandschappen, landschapselementen en historische bouwkunst onderscheiden. De wordingsgeschiedenis en daarmee samenhangende kenmerken zijn in RAAP-rapport 3141 toegelicht.

Waardering

Om vat te krijgen op de elementen en structuren die de essentie vertegenwoordigen en daarmee dus ook waar ruimte is voor ingrepen/wijzigingen, is een waardering toegepast op het niveau van

landschapstypen en het dijklandschap. Hierbij is gescoord op basis van de criteria ouderdom, gaafheid en bijzondere kenmerken, zoals zeldzaamheid en herkenbaarheid (herkenbaar voor een bepaalde ontwikkeling). Samen met de reeds gewaardeerd gebouwde monumenten zijn deze op een waarderingskaart afgebeeld (kaartbijlage 3).

Ensembles

Objecten en structuren staan echter niet op zich, maar hebben een relatie met elkaar. Ze hebben bijvoorbeeld een oorzaak-gevolg-relatie, zijn in gebruik complementair aan elkaar geweest, zijn gezamenlijk als onderdeel van een plan uitgevoerd of horen bij een bepaalde ontwikkeling in de tijd. De gebieden die een hoge mate van samenhang vertonen zijn als ensembles op de kaart gezet (zie hoofdstuk 3). Per ensemble is aangegeven hoe de elementen en structuren met elkaar samenhangen en welke cultuurhistorische waarde er aan toe is gekend.

3.2.2 Afweging van cultuurhistorische waarden

Bij de afweging van cultuurhistorische waarden onderling dient men bewust te zijn van een aantal uitgangspunten:

- Cultuurhistorische waarden omvatten beschermde en niet-beschermde objecten en structuren;
- Het cultuurhistorisch landschap is dynamisch, niet statisch;
- Het cultuurlandschap en de daaraan verbonden structuren en objecten zijn in sterke mate bepalend voor het huidige landschapsbeeld van het rivierenlandschap;
- Cultuurhistorische waarden zijn van zeer uiteenlopende aard. Het schaalniveau van de elementen en structuren varieert onderling sterk: van een klein rabattenbosje tot de verkavelingsstructuur van een uiterwaard. Ook het type elementen en structuren loopt sterk uiteen: van gebouwde monumenten, tot killen en strangen tot slechts een locatie van een verdwenen kasteel.
- Om de waarde zoveel mogelijk objectief vast te stellen is er tijdens de waardering gekozen voor de criteria gaafheid van topografie, gaafheid van fysiognomie (opgaande structuur) en bijzondere kenmerken (onder andere herkenbaarheid en uniciteit). Bij de interpretatie van de waarderingskaart dient men zich hiervan bewust te zijn.¹
- Wanneer de uitkomst van de waardering wordt toegepast bij een afweging van cultuurhistorische waarden in een ontwerpproces, dient rekening te worden gehouden met de onderlinge samenhang van elementen die mede de waarde bepalen. Vooral op het gebied van herkenbaarheid, die van belang is voor de leesbaarheid van het landschap, is hun samenhang cruciaal. Het verdwijnen van een element kan de herkenbaarheid (en daarmee de cultuurhistorische waarde) van andere elementen beïnvloeden. Behoud van alleen de zeer hoog en hoog gewaardeerde elementen leidt dan ook niet vanzelfsprekend tot een goed ontwerp vanuit cultuurhistorische oogpunt.
- Om dit te ondervangen zijn plekken aangewezen waar deze samenhang zich duidelijk voordoet en is die samenhang beschreven. Door de complexiteit van dit cultuurhistorisch landschap in dit deel van het rivierengebied, zoals hierboven geschetst, hebben we ons moeten beperken tot de hoofdlijnen. Hierdoor zijn veel verbanden in de historisch landschappelijke gelaagdheid helaas onbenoemd

---

¹ De methode en toepassing is vastgelegd in RAAP-rapport 3141 en het bijbehorend GIS. Hier kan ook de score per criteria worden teruggevonden.

gebleven. Aanzetten tot deze verbanden zijn wel opgenomen in RAAP-rapport 3141 en het verdient dan ook de aanbeveling deze kennis in het ontwerpproces te betrekken in elke detailleringfase.

- Tot slot hoeven niet alle ingrepen als aantasting van de cultuurhistorische waarden te worden gezien, maar kunnen deze worden aangegrepen om een nieuw hoofdstuk toe te voegen aan de geschiedenis, zonder dat daarbij de bestaande kwaliteit verminderd. Het ontwerp bij een ingreep verdient dan ook veel aandacht.

Vertaling van waardering naar de rol in ontwerp

Zoals uit de kanttekeningen hierboven blijkt, is een afweging van cultuurhistorische waarden in sterke mate een vergelijking van ongelijke waarden. De uitgevoerde waardering (RAAP-rapport 3141) biedt echter voldoende handvatten om tot een afweging in hoofdlijnen te komen. Uitgangspunt hierbij is dat het erfgoed dat een bescherming op rijks- of gemeentelijk niveau geniet, niet zonder vergunning van het bevoegd gezag mag worden gesloopt, verstoord, verplaatst of in enig opzicht gewijzigd.² Voorts wordt gestreefd naar behoud van alle elementen en structuren die *leidend* zijn in het ontwerp. Elementen en structuren die *richtinggevend* zijn dienen ook zoveel mogelijk behouden te blijven en indien dit niet mogelijk is, herkenbaar door te worden vertaald in het ontwerp. Verdwenen elementen en structuren kunnen dienen ter inspiratie van het ontwerp.

- **Gebouwde monumenten en rijksbeschermdde stads- en dorpsgezichten:** streven naar behoud, waarbij ook wordt gelet op de samenhang met cultuurhistorische elementen in de directe omgeving. Bij ingrepen aan gebouwde monumenten of de directe omgeving, kan een bouwhistorisch of bouwtechnisch onderzoek, of een breder cultuurhistorisch onderzoek worden uitgevoerd om de impact op het monument nader te kunnen bepalen;
- **Cultuurlandschap:**
  - *Gemiddeld gewaardeerde gebieden:* bij ingrepen de nog aanwezige historische landschapsstructuren, zoals dorpsstructuren, strangen, dijkputten en wegen zoveel mogelijk behouden en versterken en indien mogelijk richtinggevend laten zijn in ontwerp. Kansen hiervoor zijn per ensemble beschreven in hoofdstuk 3.
  - *Hoog gewaardeerde gebieden:* bij ingrepen de historische landschapsstructuren, zoals dorpsstructuren, strangen, dijkputten en wegen zoveel mogelijk behouden en indien mogelijk richtinggevend laten zijn in ontwerp. Kansen hiervoor zijn per ensemble beschreven in hoofdstuk 3.
  - *Zeer hoog gewaardeerde gebieden:* bij ingrepen de historische landschapsstructuren, zoals dorpsstructuren, strangen, dijkputten en wegen behouden en richtinggevend laten zijn in ontwerp. Kansen hiervoor zijn per ensemble beschreven in hoofdstuk 3.
- **Landschapselementen:**
  - *Monumentale bomen:* Deze elementen zijn gewaardeerd en opgenomen in het Landelijk Register van Monumentale Bomen. Vanwege hun status streven naar behoud, waarbij ook wordt gelet op de samenhang met de directe omgeving.

---

² Zie onderwerp Omgevingsvergunning, website RCE: <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/omgevingsvergunning>.

- *Verdwenen landschapselementen*: Deze elementen kunnen als inspiratie dienen bij het opstellen van het ontwerp. Bij ingrepen liggen hier kansen voor reconstructie in eigentijdse vorm en functie (zie ook kansen);
- *Lijnvormige landschapselementen*: Deze elementen, zoals strangen, waterlopen en wegen bepalen de structuur en herkenbaarheid van het landschap en dienen daarom richting gevend te zijn in het ontwerp. Wij adviseren daarom te streven naar behoud (zeker in hoog en zeer hoog gewaardeerde landschapstypen). Waar dit niet mogelijk is wordt geadviseerd deze herkenbaar door te vertalen in het ontwerp;
- *Vlakvormige landschapselementen*:
  - *Jonge vlakvormige elementen (na ca. 1850)*, zoals grootschalige zandwinningslocaties en havens kunnen als inspiratie dienen bij het opstellen van het ontwerp.
  - *Vlakvormige elementen* die samenhangen met lijnvormige elementen, zoals dijkgroen, rabatbossen en dijkonderhoudszones bepalen de structuur en herkenbaarheid van het landschap en dienen daarom richting gevend te zijn in het ontwerp. Dit betekent streven naar behoud (zeker in hoog en zeer hoog gewaardeerde landschapstypen). Waar dit niet mogelijk is wordt geadviseerd deze herkenbaar door te vertalen in het ontwerp;
  - *Vlakvormige elementen* die over het algemeen een hoge gaafheid en ouderdom hebben én in hoge mate bijdragen aan de herkenbaarheid van het landschap, zoals kromakker, kwelkommen, kasteelgrachten, begraafplaatsen dienen leidend te zijn in het ontwerp. Hier adviseren wij te streven naar behoud.
  - *Puntelementen* die samenhangen met historische locaties (met uitzonderingen van historische hotspots als kasteel- en molenlocaties) bepalen de structuur en herkenbaarheid van het landschap en dienen daarom richting gevend te zijn in het ontwerp. Dit betekent dat gestreefd wordt naar behoud (zeker in hoog en zeer hoog gewaardeerde landschapstypen). Waar dit niet mogelijk is wordt geadviseerd deze herkenbaar door te vertalen in het ontwerp;
  - *Puntlocaties als kasteel- en molenlocaties*: streven naar behoud, dus leidend in ontwerp en indien verdwenen kunnen deze elementen als inspiratie dienen bij het opstellen van het ontwerp.

Voor bovenstaande oplossingen geldt steeds dat het verhaal achter deze objecten en structuren én de samenhang met andere elementen niet verloren mag gaan. Maar ook dat dezelfde samenhang en het verhaal als oplossing kan worden ingezet om de cultuurhistorische waarden op te nemen in het ontwerp: Welke verhaal wil ik vertellen en welke cultuurhistorische elementen heb ik daarbij nodig?

De samenhang van objecten en structuren in de omgeving van de dijk is uitgebreid beschreven in het RAAP-rapport 3141 en is in onderhavig rapport verder uitgewerkt met ensembles op en grenzend aan de dijk.

4 Ensembles

4.1 Methode

Tijdens de studie voor het Ruimtelijk kwaliteitskader, onderdeel aardkunde, archeologie en cultuurhistorie heeft een inventarisatie en waardering van cultuurhistorische waarden plaatsgevonden. Deze inventarisatie en waardering richtte zich op het gebouwde erfgoed, het cultuurlandschap, de landschapselementen en het dijklandschap. Hoewel bij de beschrijving van de waarden en de waardering de samenhang tussen landschap en bouwkunst is meegewogen, zijn de locaties waar sprake is van een bijzonder ensemble destijds niet afzonderlijk op de kaart gezet.

Om cultuurhistorische waarden binnen- en buitendijks te kunnen afwegen is aangegeven welke waarden er aanwezig zijn en door het definiëren van ensembles wordt aangegeven hoe deze met elkaar samenhangen. Het gaat hierbij om gebieden, objecten en structuren met betrekking tot bouwkunst (zowel beschermde als niet-beschermde), landschapselementen (o.a. historisch groen, waterstaat, infrastructuur) en cultuurlandschap (historische karakteristieken per landschapstypen).

Ensembles zijn gebieden waar de samenhang van cultuurhistorische waarden voor een meerwaarde zorgt. Dit kan bijvoorbeeld door een hoge mate van gaafheid of zeldzaamheid van de afzonderlijke onderdelen, maar ook door de mate van leesbaarheid van het cultuurhistorisch landschap door de samenhang van elementen (gebouwd en niet-gebouwd). Bij ensembles denken we aan lineaire en niet-lineaire cultuurhistorische structuren, anders gezegd structuren die parallel aan de dijk en haaks op de dijk kunnen liggen.

De gebieden die op kaart worden gezet voldoen aan één of meerdere van de volgende criteria:

- Er is sprake van een gave of bijzondere relatie tussen elementen en de dijk. Dit zijn bijvoorbeeld plaatsen waar bewoning zich aan de dijk heeft 'gehecht';
- Er is sprake van een gave of bijzondere relatie tussen het binnen- en buitendijks gebied. Dit zijn bijvoorbeeld plaatsen waar de dijk is teruggelegd en binnendijkse structuren, buitendijks doorlopen;
- Er is sprake van een gave of bijzondere relatie tussen de dijk en de daarlangs liggende elementen. Dit zijn de zogenaamde lineaire ensembles, waar meestal sprake is relictten van grootschalig dijkonderhoud over een grote lengte;
- De elementen hebben bijzondere cultuurhistorische kwaliteiten (bijvoorbeeld gaafheid, zeldzaamheid, herkenbaarheid) die onlosmakelijk met elkaar samenhangen.

De ensembles zijn in een GIS begrensd. Bij het begrenzen van deze ensembles hebben we ons deels laten leiden door grenzen van historische landschappen of stedenbouwkundige ensembles, maar waar dat relevant was ook logische andere grenzen gezocht, passend bij het thema van het betreffende ensemble. Nadrukkelijk zijn niet alle aangrenzende waardevolle landschappen of stedenbouwkundige eenheden opgenomen.

Per ensemble wordt in volgorde van dijkvakken, beknopt de ontwikkelingsgeschiedenis, de karakteristieken en de daarmee samenhangende elementen van het ensemble beschreven. Aangegeven wordt hoe deze waarden ten opzichte van elkaar kunnen worden afgewogen: welke zijn leidend, richtinggevend of inspirerend. Vervolgens wordt per ensemble aangegeven welke impact een binnen- of buitenwaartse ingreep heeft op deze elementen en worden adviezen ten aanzien van het ontwerp gedaan over hoe deze impact beperkt kan worden. De ensembles (en de daarmee samenhangende cultuurhistorische elementen) worden als vlakken op een kaart weergegeven.

Kansenschouw

Per ensemble wordt ook bekeken welke kansen de verschillende varianten en de hiermee verbonden ruimtelijke kwaliteitsopties bieden om cultuurhistorische ensembles beter uit de verf te laten komen in het uitvoeringsontwerp voor de dijkversterking.

Het basisidee is versterking in klei waarvoor twee hoofdvarianten bestaan. De ene variant is binnenwaarts gericht voor behoud van ruimte voor de rivier en buitendijkse natuur (Natura 2000). De dijk wordt hierbij naar binnen toe uitgebouwd en aangebermd. De andere variant behelst een buitenwaartse versterking om binnendijkse waarden, zoals bebouwing, te kunnen sparen. In het laatste geval wordt de dijkas naar buiten opgeschoven waarbij de historische dijk kern wordt vergraven. Om de nieuwe dijken met hun grotere ruimtebeslag te integreren in het landschap krijgen de aanbermingen een leeflaag met beplanting, zoals fruitbomen. Een andere ruimtelijke kwaliteitsoplossing kan zijn een maatregel om de natuur rond de dijk te stimuleren. Een voorbeeld hiervan is het herstel van een strang om de kweldynamiek te bevorderen naar binnendijkse gebieden met ecologische waarde. Voorts wordt de constructie-oplossing met minimaal ruimtebeslag achter de hand gehouden voor plekken waar grote knelpunten spelen.

Bij het benoemen van kansen is ook geprofiteerd van de kennis van het rapport “De Gastvrije Waaldijk”. Dit reikt een ontwerpgrammatica aan voor voorzieningen die de dijk attractief maken voor toerisme en recreatie en die ook kunnen bijdragen tot herstel van de relatie tussen dorp en dijk/riever. De aandacht gaat hierbij uit naar de inrichting van het wegdek en naar voorzieningen als:

- Brandpunten: plaatselijke verbredingen van de Waalband – het voetpad - aan de buitenzijde van de dijk kruin voor plaatsing van o.a. bankjes en een Waalzuil (een infopunt met tekstinscripties dat kan verwijzen naar de historie in de omtrek). Brandpunten zijn bedoeld voor bijzondere plekken van de dijk, zoals markante bochten.
- Dorpsboulevards: verbredingen van de Waalband voor een extra ruime wandelstrook tegenover de kern van het dorp, om de relatie dorp en dijk/riever te versterken. Tegenover de dorpsboulevards bevinden zich de dijkentrees vanuit het dorp.
- Waalbalkons: verblijfsplekken onder meer voorzien van een Waalzuil en al of niet ingericht als uitzichtlocatie.
- Waaltribunes: zit- en verblijfs-elementen langs schaaldijken waar het schommelend waterpeil van de rivier kan worden ervaren. Het dijktaalud kan worden uitgevoerd met tribunetreden voor beleving van cultuurevenementen rond de rivier.
- Entrees Waalpark: toegangen tot de uiterwaarden die onder meer zijn voorzien van een Waalzuil en een trap in het dijktaalud.

Hieronder worden bij gelegenheid kansen benoemd om deze voorzieningen in te zetten voor meer beleving van de cultuurhistorie – het DNA - van het Waaldijklandschap. Overigens is het belangrijk dat alle in de Kansenschouw aangereikte ideeën interactief met de inwoners worden uitgewerkt. Alleen zo kan een klimaat ontstaan voor een echte gastvrije Waaldijk.

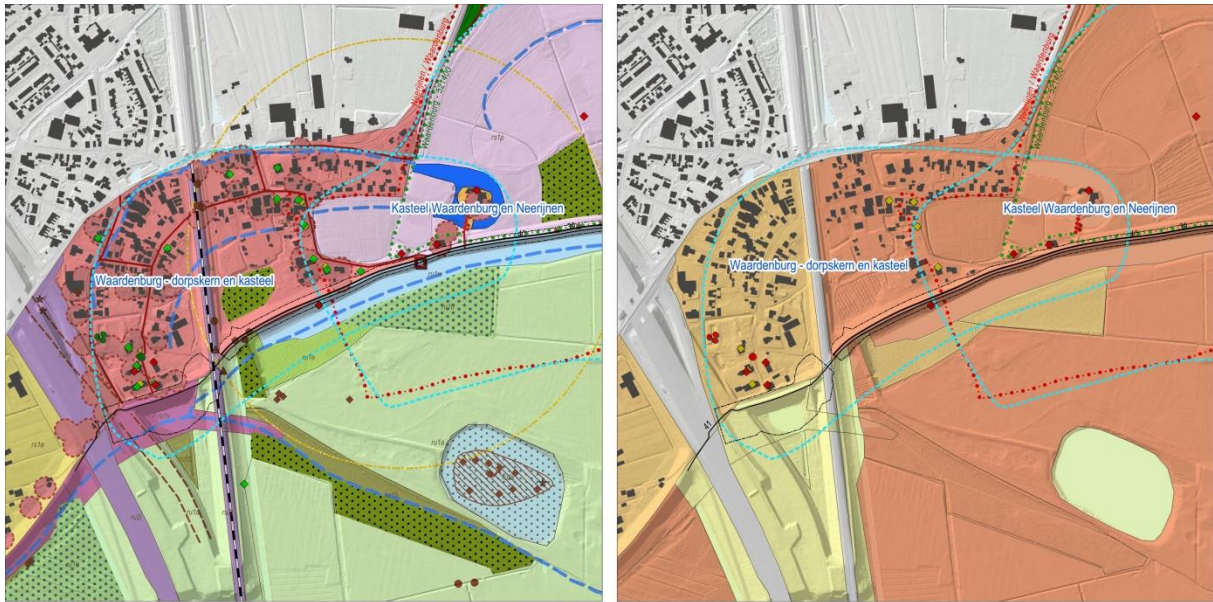
4.2 Waardenburg - dorpskern

Dit ensemble omvat de historische dorpskern, kasteel Waardenburg, de Waaldijk en de killen in het voorland. Er is hier vooral sprake van een bijzondere relatie tussen elementen (de dorpsstructuur), de dijk en elementen in het voorland.

Waardenburg is herkenbaar als gestrekt esdorp, dat karakteristiek is voor het rivierengebied. De structuur van het dorp volgt de kromming van een oeverwal. Oostelijk van de dorpskern ligt, in een restgeul van een kronkelwaard kasteel de Waardenburg, dat een duidelijke ruimtelijke relatie heeft met de dorpsstructuur. Binnen dit ensemble vormen Kasteel Waardenburg en de molen met molenhuis (de windrechten hoorde bij het kasteel), samen met de dijk een sub-ensemble. De dijk zorgde namelijk voor optimale windvang.

De dijk is ingebroken in de dorpsstructuur als gevolg van de opmars van de Waal in de 16e en 17e eeuw. Stille getuigen hiervan zijn de kil in het dijkvoorland, de dijk als inlaag die een schaaldijk werd en de afgeknotte dorpsstructuur. De uiterwaarden aan de zuidkant verraden dat de schaaldijk is ontzet door de rivierbochtafsnijding in de 17e eeuw. De grienden in de strang getuigen van economisch gebruik van een verlande rivierbedding. Bovendien beschermden grienden en opgaand geboomte rond de kil de dijk tegen aanvallen van golven en ijs.

Ensemble Waardenburg - dorpskern en kasteel afgebeeld op de inventarisatie- en waarderingskaart.

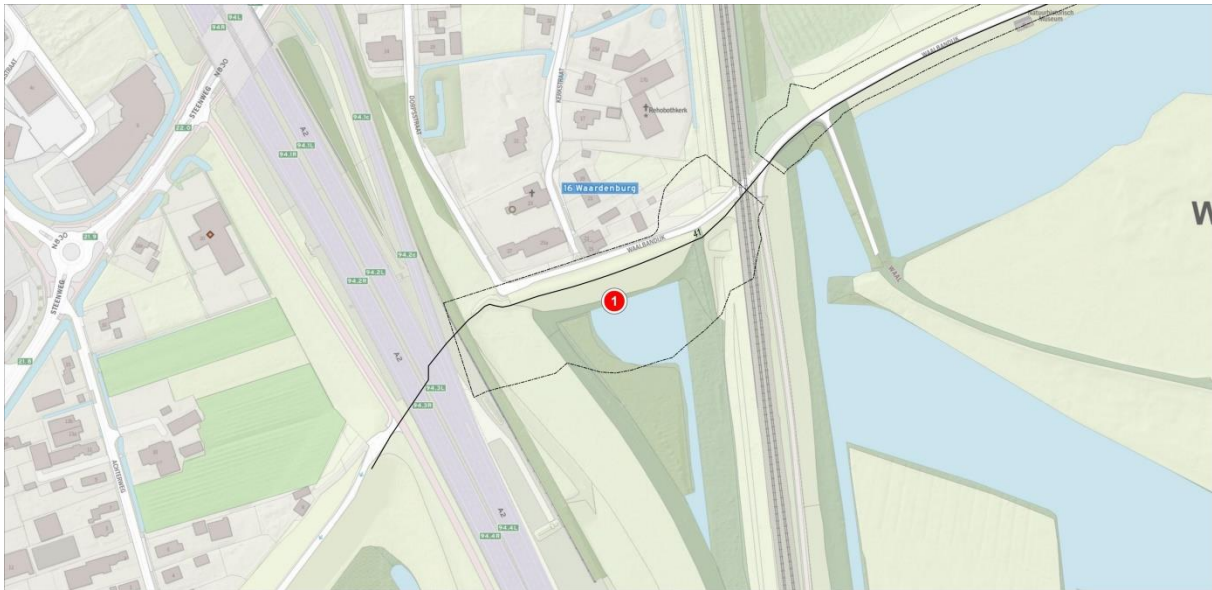
Waardevolle elementen en structuren	Oplossingsrichting
dorpsstructuur, bestaande uit historische erven en verkavelingspatroon dat de kromming van de oeverwal volgt	leidend
kil in voorland	richtinggevend
voormalige schaaldijk	richtinggevend
afgeknotte dorpsstructuur;	leidend
grienden en opgaand geboomte rond kil	leidend
gebouwde monumenten	leidend
monumentale bomen/bomengroep (buiten VKA)	leidend

Afweging van en gevolgen voor binnen- en buitendijkse waarden

De rivierloop is bepalend geweest voor de vorm van de huidige dijk en een deel van de dorpsstructuur. Bij een binnenwaartse oplossing kan een deel van de dorpsstructuur worden aangetast. Het deel van het dorp dat is ingesloten tussen A2 en spoorlijn is hoog gewaardeerd, mede vanwege het hoge aantal monumenten en de goed herkenbare dorpsstructuur.

Bij een binnenwaartse oplossing dienen de dorpsstructuur, de gebouwde monumenten en hun context, en de grienden behouden te blijven (leidend). Een binnenwaartse oplossing kan een sterk negatieve invloed hebben op de gaafheid en herkenbaarheid van deze waarden. Bij een buitenwaartse oplossing kan de kil met grienden worden aangetast. De grienden maken deel uit van een hooggewaardeerd landschapstype, mede door de hoge ouderdom en gaafheid van deze grienden en verkaveling. Bij een buitendijkse oplossing adviseren wij de kil herkenbaar te houden, bijvoorbeeld door verlegging. De grienden buitendijks dienen zoveel mogelijk ontzien te worden.

Kansen

Figuur 5. Locatie kans Waardenburg.

1. Kans bij keuze voor een anaarding van de westelijke kil om haar te compenseren door herstel van kildelen aan de zuidoostzijde van de dorpskern. Kans om de Waaldijk bij de dorpskern in te richten als dorpsboulevard, compleet met een brandpunt en Waalzuil verhalend over de strijd tegen de oprukkende Waal. Kans om een entree Waalpark in te richten tegenover de oude afweg naar de uiterwaarden die toegang geeft tot een gebied met talrijke sporen van teugelloze Waalmeanders en een weelde aan flora en fauna.

4.3 Neerijnen en oostelijk deel Waardenburg

Dit ensemble is begrensd vanwege een hoge dichtheid van gave, zeldzame en herkenbare cultuurhistorische elementen, die voor een groot deel onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Dit komt onder andere tot uitdrukking in het doorlopen van structuren binnen- en buitendijks (niet-lineair ensemble) en structuren op en langs de dijk (lineair ensemble)

De hoofdstructuur van de ondergrond van dit ensemble wordt gevormd door de kronkelwaard de Hooge Waard. De restgeul van deze meander werd benut voor de bouw van kasteel Waardenburg. Op het raakvlak van deze kronkelwaard en een oude meander in de ondergrond, ontwikkelde zich het dorp Neerijnen. De restgeulen van de kronkelwaard en de ligging van de kil in het dijkvoorland zorgden voor een doorlatende dijkondergrond en een intensieve kwel.

Neerijnen is een gaaf voorbeeld van een gestrekt esdorp. De structuur ervan volgt de oevers van de meander, ooit de levensader van het dorp. Ook deze dorpsstructuur breekt aan de zuidkant hard af door de opmars van de Waal; bebouwing waaiert uit langs een teruggelegde dijk.

Stille getuigen van Waalgeweld zijn de kil en de inlaagdijk die schaaldijk werd. De uiterwaarden ten zuiden van de kil vertellen dat de dijk is ontzet dankzij de Waalbochtafsnijding in de 17e eeuw. De binnendijkse grienden herinneren vermoedelijk aan aardhaling voor de bouw van de inlaag doordat hiervoor buitendijks geen ruimte was.

De grienden in de strang getuigen van economisch gebruik van een verlande rivierbedding; grienden en opgaand geboomte rond de kil beschermden bovendien de dijk tegen aanvallen van golven en ijs, vooral gevaarlijk met zuidwesterstorm.

Ensemble Kasteel Waardenburg en Neerijnen afgebeeld op de inventarisatie- en waarderingskaart.

Waardevolle elementen en structuren	Oplossingsrichting
bos op rabatten: natte (kwel)bossen aan binnenzijde dijk	leidend
afgeknotte dorpsstructuur, bestaande uit verkaveling, historische erven, die de kromming van de meander volgen	leidend
kil in voorland	richtinggevend
schaardijk	richtinggevend
grienden in strangen	leidend
grienden en opgaand geboomte rond kil	leidend
lanenstructuur	leidend
gebouwde monumenten	leidend
monumentale bomen en laanbeplanting	leidend

Afweging van en gevolgen voor binnen- en buitendijkse waarden

Dit ensemble kent een grote dichtheid aan hoge cultuurhistorische waarden, wat heeft geleid tot de aanwijzing van rijksbeschermd dorpsgezicht en rijksbeschermd landgoed. De waarden bevinden zich zowel binnen- als buitendijks en ook op en direct langs de dijk. Een binnenwaartse oplossing kan invloed hebben op de cultuurhistorische waarde van de eeuwenoude rabatbossen, de lanen (o.a. monumentale bomen), de gebouwde momenten en hun context en de dorpsstructuur van Neerijnen.³ Buitendijkse oplossingen kunnen invloed hebben op de grienden en verkavelingsstructuur die deel uitmaken van een eveneens hooggewaardeerd landschapstype. Ook kan deze oplossing van invloed zijn op de gaafheid en herkenbaarheid van de nog aanwezige kil aan de buitenteen van de dijk. Deze kil is vormend geweest voor het huidige tracé van de dijk en mede daarom een belangrijk onderdeel

³ Mededeling M. Smit: Mogelijk heeft een voorganger van het Huis Neerijnen aan de binnenteen van de dijk gelegen, ter hoogte van de kruising van de Dreef en de Waalbandijk.

van het ensemble. Bij een buitendijkse variant adviseren wij de leesbaarheid van de geschiedenis te behouden. Het bochtige tracé van de voormalige schaaldijk en de daaraan grenzende kil vormen belangrijke onderdelen van dit verhaal.

Kansen

Figuur 6. Locatie kansen Waardenburg-Neerijnen.

2. Zeldzaam gaaf ensemble van een inlaag/schaaldijk met kil en een in de middeleeuwen binnengedijkte kronkelwaard, deels in Neerijnen, deels in Waardenburg gelegen. Het is voor een groot deel een moerassig gebied met relictten van griendteelt (vermoedelijk deels ontstaan door aardhaling voor bouw en versterking van de bedreigde schaaldijk). Het gebied kent ook een aardkundig waardevolle kweldynamiek via de doorlatende, met de buitendijkse kil communicerende, zandbanen van de kronkelwaard. Kans om de dijkverbetering te benutten voor behoud/versterking van kweldynamiek naar de ecologisch waardevolle kronkelwaard met zijn parkbos en kasteelgrachten.

3. Ensemble van een door Waalgeweld afgeknotte dorpsstructuur van Neerijnen (gestrekt esdorp) en de inlaagdijk/schaaldijk met kil en grienden. Kans om dorp en Waalpark dicht bij elkaar te brengen door inrichting van een dorpsboulevard met brandpunt en Waalzuil waar het verhaal wordt verteld over de onstuitbare opmars van de Waal in de 17e eeuw en het knappe staaltje van een rivierverlegging waardoor de dijk van Neerijnen en Waardenburg, en daarmee de hele Tielerswaard, werd gered.

4. Ensemble complex inlagen, deels met kil, deels met dijkputrelictten (grienden) ten zuiden en oosten van de dorpskern van Neerijnen. De inlaag bij de kil vormt ook een historische schaaldijk. Kans om bij een buitenwaartse versterking verder oostwaarts de hier aanwezige dijkputrelictten 'op te schuiven' naar het voorland van de nieuwe dijk, in een win-winsituatie. Kans om de kil bij de historische schaaldijk analoog (met constructie) in te passen aan de killen verder westwaarts zodat de continuïteit van historische schaaldijken en killen wordt behouden. Kans om in het geval van buitenwaartse versterking van de historische schaaldijk aanaarding van de kil te compenseren door herstel van kildelen verder zuidwaarts, ook in een win-winsituatie. Hierdoor wordt een verband leesbaar tussen de relictten van deze Waalmeander en de naburige scherpe knik in de dijk.

5. Ensemble scherpe knik in de dijk bij de afslag naar de Repensestraat en de relictten van vroegere Waalmeanders in het voorland van de dijk. De opvallende dijkronkel heeft in de 80-jarige oorlog

gestimuleerd tot de bouw van een wachttoren die de toen nog in de nabijheid stromende Waal bewaakte. Deze Waal kronkelde uit de richting van Hurwenen langs Opijnen en Neerijnen. Kans om deze bijzondere hoek te accentueren door inrichting van een brandpunt met Waalzuil en verbeelding van een wachttoren als uitkijktoren om de omgeving panoramisch te beleven.

4.4 Opijnen-Dorpskern

Dit ensemble is begrensd omdat hier sprake is van een bijzondere relatie tussen elementen, structuren en de dijk.

De dorpskern van Opijnen vertoont het beeld van een zwaar geschonden dorpskern als gevolg van het uitbochten van de Waal, vanuit de Kil van Hurwenen (vormt met de kil van Opijnen een macro-ensemble). Een deel van de kern, waaronder de kerk, is verzwolgen, zodat de dorpskern aan de zuidkant hard afbreekt. De teruggelegde dijk aan de zuidkant werd een schaaldijk.

Noordelijker ontstond een nieuwe kern rond de tot kerk verbouwde kapel en een kern rond de landdijk aan de westkant. Overigens is ook deze westelijke dijk teruggelegd, waardoor aan de westkant ervan een strook oudhoevig land ligt. De dorpskern van Opijnen getuigt niet alleen van Waalgeweld maar ook van een verbazingwekkende veerkracht van de inwoners, die zich steeds weer hebben aangepast om te overleven bij de grillige rivier. In de verlande restgeul aan de westzijde van het dorp werd in de 19^e eeuw een haven aangelegd voor een stoombootveerverbinding. Samen met het veerhuis vormt dit een klein ensemble.

De oostelijk dorpskern ligt een hoog gewaardeerd cultuurlandschap dat in het oosten doorloopt in de Zandstraat. In het noorden grenst de bebouwde kom aan een gebiedje met binnengedijkte geul, waaraan vanwege gaafheid en het bijzondere voorkomen van de geul een zeer hoog cultuurlandschappelijke waarde is toegekend. Binnen de dorpsstructuur komen relatief veel monumenten voor: 9 gemeentelijke monumenten, waarvan 3 op of direct aan de dijk; 2 rijksmonumenten, waarvan 1 direct aan de dijk.

Ensemble Opijnen - dorpskern afgebeeld op de inventarisatie- en waarderingskaart.

Waardevolle elementen en structuren	Oplossingsrichting
afgeknotte dorpsstructuur, bestaande uit verkaveling, historische erven	leidend
schaardijk	richtinggevend
gebouwde monumenten	leidend
monumentale boom (buiten VKA)	leidend
beeldbepalende boom	leidend

Afweging van en gevolgen voor binnen- en buitendijkse waarden

De voormalige en huidige Waalloop zijn in sterke mate bepalend geweest voor de vorm van de huidige dijk en dorpsstructuur. Dit komt tot uitdrukking in de scherpe hoek (Schreiershoek) in het tracé van de dijk, de huidige schaaldijk en de afgeknotte dorpsstructuur. Een binnenwaartse oplossing kan van invloed zijn de afgeknotte dorpsstructuur, waarbinnen zich ook een groot aantal gebouwde monumenten bevindt. De monumenten en context (dorpsstructuur grenzend aan dijk) dienen behouden te blijven. Bij een buitendijkse oplossing adviseren wij de schaaldijk als zodanig te behouden: een dijk met aangrenzend de rivier.

Kansen

Figuur 7. Locaties kansen Opijnen.

6. Ensemble van de westelijke inlaagdijk van Opijnen, het oudhoevige land, de relictten van dijkputten en een weidse kleiput. Kans om het ontwerp van de aanberming te inspireren op de vroegere aanwezigheid van een dijkputtenstructuur met wilgen (wilgenrijke aanberming). Kans om bijzondere vondsten die bij het archeologische onderzoek naar de oude dijk kern voor de dag komen in te passen en het achterliggende verhaal uit te dragen. Kans om deze historie te laten ontdekken langs of vanaf een verlengstuk van de dorpsboulevard, tussen de Schrijershoek (zie hierna) en de afslag van het Zandpad.

7. Ensemble van een door Waalgeweld afgeknotte dorpskern van Opijnen en een inlaag die een schaaldijkkligging kreeg. Het boomrijke karakter van het gebied tussen de Stoepstraat en de dijk herinnert nog aan de vroegere griendcultuur in de dijkputten langs de binnenteen van de schaaldijk. Kans om de relatie dorp en dijk/riever hechter te maken door realisatie van een dorpsboulevard en

aanleg op de oosthoek en de westhoek – de zogeheten Schrijershoek – van een Waalbalkon met Waalzuil. De Waalzuilen geven uitleg over de ondergang van het zuidelijk deel van de dorpskern, waaronder de middeleeuwse kerk, en over het ontstaan van een nieuwe kern, compleet met kerk, achter de nieuwe inlaagdijk. Kans om een Waaltribune in te richten voor culturele happenings langs de Waal, voor odes aan het verdronken Opijnen en aan de offers en veerkracht van de dorpingen.

4.5 Opijnen-Zandstraat

Dit ensemble omvat de Zandstraat en de twee inlaagdijken aan de zuidkant hiervan. Er is sprake van een gave en bijzondere relatie tussen het binnen- en buitendijks gebied en er is sprake van een gave en bijzondere relatie tussen de dijk en de daarlangs liggende elementen: een lineair ensemble.

Ten zuiden van de Zandstraat liggen twee typen inlagen: de westelijke met een kil in het voorland; de oostelijke met oudhoevig land en onder de dijk doorlopende verkaveling en een structuur van dijkputten in het voorland. Vermoedelijk betreft het hier één van de laatste meanderfases van de Waal, die oostelijk nabij Heesselt begon en zich langzaam naar het westen verplaatste. Toen de Waal de erven en gronden ter hoogte van de oostelijke inlaag bedreigde, is hier de dijk vermoedelijk teruggelegd, met behoud van een strook oudhoevig land. Dit land is nog aanwezig en herkenbaar aan de opstrekende verkaveling die onder de dijk doorloopt. Aan de buitenteen van de dijk liggen dijkputten, waar dijkspecie is gehaald voor het ophogen van de dijk. De dijkputten waren in eerste instantie niet beplant, omdat het Polderdistrict daar geen toestemming voor gaf.⁴ Na de dijkversterking in 1996 zijn de dijkputten verruigd. Vermoedelijk zijn, nadat bleek dat de Waal geen bedreiging meer vormde voor deze dijk, huizen op het binnentalud van de dijk gebouwd. De laatste huizen zijn in 1989 geamoveerd.

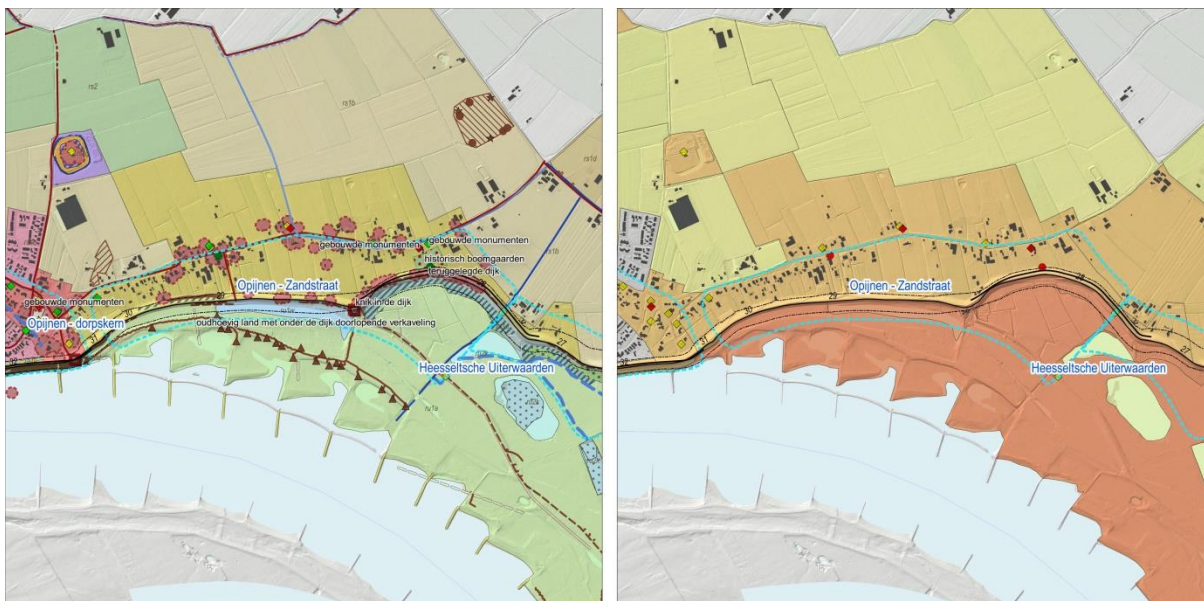
De westelijke inlaag met kil dateert vermoedelijk van na de oostelijke inlaag. De inlaagdijk ging als schaaldijk functioneren. Na het verplaatsen van de hoofdstroom bleef een kil met uiterwaarden over. Langs de kil zijn dijkputten te vinden waar dijkspecie is gehaald voor het ophogen van de dijk. Vervolgens zijn hier grienden op aangeplant.

De knik de oostelijk en westelijke inlaagdijken is tijdens de Tachtigjarige Oorlog benut voor het plaatsen van een redoute, van waaruit het scheepvaartverkeer over de Waal en troepenbewegingen aan de zuidzijde van de Waal konden worden geobserveerd.

De Zandstraat ligt binnen een hoog gewaardeerd cultuurlandschap, vanwege het historisch lint en de redelijk gave verkaveling en grondgebruik. Langs dit deel van de Zandstraat komen 4 gemeentelijke monumenten en 2 rijksmonumenten voor. Hiervan ligt 1 gemeentelijk en 1 rijksmonument in de directe nabijheid van de dijk. Binnen dit ensemble komen enkele historische boomgaarden voor, waarvan één deel uitmaakt van het erf van het rijksmonument. Ook komt aan het binnentalud van de dijk een 111 jaar oude zwarte populier voor (ingeschreven in Landelijk Register van Monumentale Bomen). Het cultuurlandschap buitendijks, waaronder de kil en het oudhoevig land is zeer hoog gewaardeerd vanwege zijn gaafheid (verkaveling en opgaand groen) en herkenbaarheid.

---

⁴ Mededeling M. Scheurwater.

Ensemble Opijnen - Zandstraat afgebeeld op de inventarisatie- en waarderingskaart.

Waardevolle elementen en structuren	Oplossingsrichting
historische bebouwing langs Zandstraat	leidend
gebouwde monumenten	leidend
monumentale bomen	leidend
historisch boomgaarden	leidend
teruggelegde dijk	richtinggevend
oudhoevig land met onder de dijk doorlopende verkaveling	leidend
knik in de dijk	richtinggevend

Afweging van en gevolgen voor binnen- en buitendijkse waarden

In dit ensemble hebben de Waal en de erven langs de Zandstraat de huidige dijk gevormd. Hoge cultuurhistorische waarden zijn zowel binnen- als buitendijks aanwezig: binnendijks in de vorm van rijksmonumenten, boomgaarden en een hooggewaardeerd landschap; buitendijks in de vorm van een zeer hooggewaardeerd landschap, mede door gaafheid en herkenbaarheid (waaronder het oudhoevig land). Het binnentalud van de dijk is bij de dijkversterking in de jaren '60/'70 sterk gewijzigd door het amoveren van dijkbebouwing, waardoor de cultuurhistorische waarde van het binnentalud van de huidige dijk beperkt is. De bogen en knikken in het dijktracé, die zijn ontstaan bij de verschillende dijkterugleggingen, dragen in hoge mate bij aan de leesbaarheid van het landschap.

Een binnenwaartse oplossing kan invloed hebben op de tuinen van het cultuurhistorisch waardevolle lint, met historische boomgaarden, de monumentale zwarte populier en een relatief gave verkaveling.

Buitenwaartse oplossingen kunnen invloed hebben op de aanwezigheid van de strang en het oudhoevig land met dijkputten en de onder de dijk doorlopende verkaveling. Samen met de knikken en bogen in het dijktracé dragen deze in hoge mate bij aan de leesbaarheid van dit deel van het landschap. Wij adviseren deze elementen bij een buitenwaartse variant te behouden (ook vanwege hun hoge ouderdom en gaafheid) en indien niet mogelijk te reconstrueren om de leesbaarheid te behouden.

Kansen

Figuur 8. Locaties kansen Zandstraat

8. Zeldzaam fraai lineair ensemble van de twee inlagen in het oosten van Opijnen: een kromme inlaagdijk met oudhoevig land en dijkputtenlaagte en een inlaag/schaardijk met relictten van een kil en uiterwaarden uit de normalisatietijd. Kans om de overgang van beide dijkchronkels bij de Ronduit te accentueren in de aanbermingen. Kans om dit effect nog te versterken door aanleg van een brandpunt met Waalzuil in combinatie met een eigentijdse verbeelding van de historische “Ronduit”: een wachttorens uit de 80-jarige oorlog, genaamd “Smoorpots Reduijt”. Kans om de oostelijke inlaag sterker te profileren door in de leeflaag van de aanberming aan te sluiten op de verkaveling en beplanting van het landschap. Kans om dit effect te versterken door aanleg van een eigentijdse dijkputtenstructuur langs de nieuwe buitenteen van de dijk, in een win-winsituatie. Kans om de westelijke inlaag/schaardijk meer te laten spreken door de kil zuidwaarts op te schuiven, ook in een win-winsituatie. Kans ook om via het idee van verhoefslaging de inwoners te betrekken bij het beheer over verkavelde leeflagen en in het verlengde hiervan gelegde percelen.

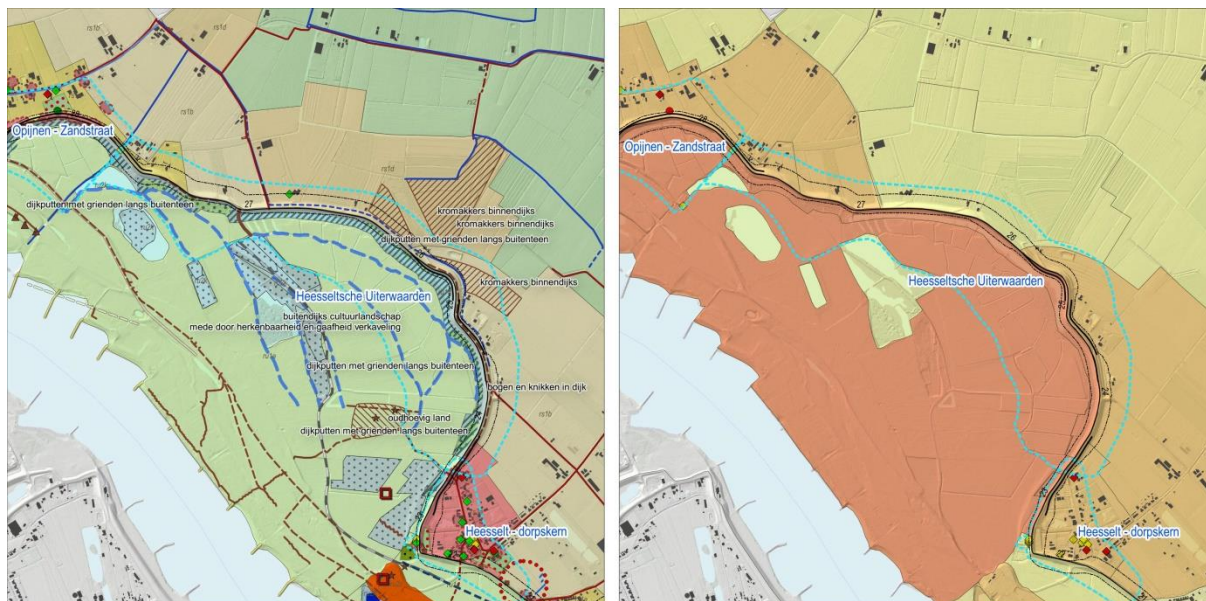
4.6 Heesseltsche Uiterwaarden

Dit gebied is als ensemble opgenomen omdat er sprake is van een gave en bijzondere relatie tussen de dijk en de daarlangs liggende elementen. Het ensemble omvat de dijk langs de Heesseltsche Uiterwaarden, tot de grens van het dorpsgebied van Opijnen.

Dit ensemble toont een gave en daardoor zeldzame ruimtelijke opeenvolging van dijkverleggingen. Het meest oostelijk deel van de dijk nabij Heesselt ligt vermoedelijk nog op de oorspronkelijk plaats. Hier ligt buitendijks oudhoevig of zeer oud land. In de loop van vermoedelijk de 15e en 16e eeuw heeft de rivierloop zich richting het westen verlegd, waarbij aan de oostzijde nieuw buitendijks land werd gevormd, maar in het westen en noorden land verdween. Bij het verdwijnen van dit land werd de dijk in fases teruggelegd. Aan de knikken en bogen van het huidige dijktracé en in de gekromde verkaveling van de cultuurlandschappelijk hoog gewaardeerde Heesseltsche Uiterwaarden zijn de fases af te lezen. De teruggelegde dijk veranderde met het verleggen van de rivierloop van inlaag, naar schaaldijk, naar voormalige schaaldijk. In de fase dat de hoofdstroom zich verlegde en de schaaldijk veranderde in een gewone dijk, kon in de restgeul en de gevormde uiterwaarden dijkspecie worden gewonnen. Nadien werden de dijkputten die daarbij ontstonden aangeplant met griendhout. Deze zijn nog zeer gaaf

aanwezig en dragen in hoge mate bij aan de leesbaarheid van het historische dijklandschap. Het binnendijkse landschap heeft zich slechts beperkt op het zich steeds verleggende dijktracé aangepast. Historische erven op of aan het binnentalud zijn zeldzaam. De historische verkaveling vertoont nauwelijks een relatie met het dijktracé. Bijzonder en cultuurhistorische waardevol voor het rivierengebied zijn de (resten van) kromakkers. Deze zijn hier beperkt, maar gaaf aanwezig.

In 2017/18 heeft er een herinrichting van de Heesselsche Uiterwaarden plaatsgevonden. Hierbij zijn onder meer een grote nevengeul en twee kleinere geulen aangelegd in het centrale deel van de uiterwaard. De cultuurhistorische waarde (vooral gaafheid) van de gehele uiterwaard is hierdoor afgenomen. Het deel van de uiterwaard dat langs de Waaldijk ligt is echter grotendeels onaangetast.

Ensemble Heesselsche Uiterwaarden afgebeeld op de inventarisatie- en waarderingskaart.

Waardevolle elementen en structuren	Oplossingsrichting
bogen en knikken in dijk	richtinggevend
oudhoevig land	leidend
buitendijks cultuurlandschap, mede door herkenbaarheid en gaafheid verkaveling	richtinggevend
dijkputten met grienden langs buitenteen	richtinggevend
kromakkers binnendijks	leidend

Afweging van en gevolgen voor binnen- en buitendijkse waarden

Het buitendijkse gebied kent een zeer hoge cultuurhistorische landschappelijke waardering, die beïnvloed kunnen worden door buitenwaartse ingrepen. Vlak langs de dijk liggen gave, zeer oude en herkenbare elementen, zoals oudhoevig land, dijkputten, grienden en verkaveling. Bij een buitenwaartse ingreep kan de gaafheid en daarmee de ouderdom sterk aangetast worden. Bij het (deels) verdwijnen van de dijkputten met grienden neemt ook de leesbaarheid van het landschap af. Een buitenwaartse ingreep is in dat licht dan ook sterk af te raden. Indien behoud niet mogelijk is adviseren wij de dijkputten en grienden te reconstrueren binnen de bestaande verkaveling zodat de leesbaarheid behouden blijft.

Een binnenwaartse ingreep heeft invloed op een beperkt aantal cultuurhistorische waarden. Het cultuurlandschap is hier hoog tot midden hoog gewaardeerd en landschapselementen of historische

bouwkunst komt nauwelijks voor. Wel grenst een tweetal cultuurhistorisch waardevolle kromakkers aan het tracé. Een binnenwaartse ingreep kan van invloed zijn op de waarde van deze elementen. Geadviseerd wordt het reliëf en de topografie van deze percelen te behouden. Als planaanpassing om deze reden leidt tot aantasting van buitendijkse waarden én aantasting van het karakteristieke gebogen dijktracé adviseren wij om toch een binnenwaartse oplossing te zoeken. De ruimtelijke karakteristieken van de kromakker (reliëf en topografie) dienen dan te worden doorvertaald in het nieuw te vormen dijktralud.

Kansen

Figuur 9. Locaties kansen Heesseltsche Uiterwaarden.

9. Fraai ensemble van een inlaag (type luiendijk), een onder de dijk door lopende verkaveling (oudhoevig land) en een dijkputtenstructuur met geboomte, tegenover de Heesseltsche Uiterwaarden. Kans om de nieuwe dijk te laten opgaan in het landschap door in de leeflaag van de aanbermingen in te spelen op de gevarieerde structuren van verkaveling die vertellen over het beloop van meandergordels (het natuurlandschap). De nieuwe dijk komt zo ook beter uit de verf als inlaagdijk. Kans om de dijk verder harmonisch in te passen door accentuering van de oude structuur van dijkputten en de vrijkomende aarde te benutten voor het aanbermen, een win-winsituatie.

4.7 Heesselt-Dorpskern

Dit ensemble omvat het dorp Heesselt en de locatie van de voormalige schans bij Heesselt uit 1599. Er is sprake van bijzondere cultuurhistorische kwaliteiten die onlosmakelijk met elkaar samenhangen.

De zich steeds verleggende Waalstroom heeft een grote invloed gehad op het dijktracé en aangrenzend land. De verschillende fases van de Waalstroom zijn afleesbaar in het hoekige en bochtige tracé van de dijk. Het lijkt er sterk op dat in deze fases ook een deel van het dorp Heesselt is opgegeven: de dorpsstructuur eindigt abrupt bij de dijk, alsook de verkavelingsstructuur buiten het dorp. Waarschijnlijk is de dijk over grote lengten teruggelegd met behoud van oudhoevig land aan de buitenteen van de dijk. Op veel plaatsen is dit oude oudhoevig land nog steeds aanwezig.

De leesbaarheid van het historisch landschap is hoog, mede doordat het dorp een gave verkavelings- en nederzettingstructuur kent, waarbinnen een relatief groot aantal monumenten (o.a. kerk met kerkhof) en historische boomgaarden voorkomt. Aan het buitentalud komt een aantal

arbeiderswoningen voor met een gemeentelijke monumentenstatus, behorende bij de steenfabriek in de uiterwaarden.

In de Tachtigjarige Oorlog werden rondom Heesselt verschillende versterkingen gebouwd voor het beleg van Zaltbommel 1599. Hiertoe behoorde een schans, verschillende redoutes en een kanaal. In de uiterwaarden is een deel van het kanaal in het reliëf herkenbaar. Overige relictten worden in de ondergrond verwacht. Nog zichtbare niet-gebouwde relictten uit deze periode zijn zeldzaam en vertegenwoordigen een hoge cultuurhistorische waarde. De schans, Nieuwe Vaert en redoutes moeten in samenhang worden gezien met de relictten van fort Sint Andries en fort Nassau en de vestingwallen van Zaltbommel, aan de overzijde van de Waal.

Ensemble Heesselt - dorpskern afgebeeld op de inventarisatie- en waarderingskaart.

Waardevolle elementen en structuren	Oplossingsrichting
gave dorpsstructuur, bestaande uit wegenpatroon, verkaveling, historische erven met opgaand groen	leidend
oudhoevig land	leidend
gebouwde monumenten	leidend
arbeiderswoningen steenfabriek aan dijk	leidend
restant kanaal 1599 Fossa Nassou of Nieuwe Vaert	leidend waar nog aanwezig
mogelijk resten van kanaal en schans in ondergrond	inspirerend

Afweging van en gevolgen voor binnen- en buitendijkse waarden

Zowel binnen- als buitendijks komen cultuurhistorische waarden voor. Een binnenwaartse ingreep kan van invloed zijn op de aanwezige gebouwde monumenten en de dorpsstructuur. De monumenten en context (dorpsstructuur grenzend aan dijk) dienen behouden te blijven. In het verleden heeft in het uiterste zuidwesten een binnendijkse aanberming plaatsgevonden waarbij een deel van de dorpsstructuur is aangetast. Bij een verdere aanberming wordt geadviseerd de huidige verkaveling en grondgebruik op te nemen in de nieuwe leeflaag. Een buitenwaartse ingreep kan invloed hebben op de aanwezige monumenten (arbeiderswoningen), het oudhoevig land en de resten van de Nieuwe Vaert.

Indien de dijk zowel binnen- als buitenwaarts verlegd wordt, adviseren wij de kenmerkende hoeken en bochten in het tracé te behouden, waardoor de kenmerkendheid van teruggelagde dijk leesbaar blijft. De verwachte archeologische resten van de schans ten oosten van het dorp, kunnen als kans benut worden om het verhaal van het beleg van Zaltbommel en de relatie met de overige schansen (St Andries en Heerewaarde) hier zichtbaar te maken, bijvoorbeeld door een deel van het aardwerk te reconstrueren (zie ook kansen).

Kansen

Figuur 10. Locaties kansen Heesselt.

10. Ensemble dorpskern, inlagen en oudhoevig land in Heesselt. Kans om in de overgang van buitenwaartse naar binnenwaartse versterking de karakteristieke kromming in de dijk in de zuidwesthoek in te passen en te accentueren met een Waalbalkon. Kans om in de leeflaag van de aanbermingen aan te sluiten op de verkaveling en beplanting die dit gebied typeren. Kans om de relatie tussen dorp en dijk/rivier te versterken door aanleg van een dorpsboulevard op de inlaag aan de zuidkant en die aan de westkant, tot aan de afslag van de Kerklaan. Kans om een entree Waalpark te realiseren tegenover de afweg naar de Heesseltsche Uiterwaarden, voorheen genaamd de Rotsche Straat maar herdoopt tot “Kerklaan” (was die Rotsche Straat ooit de weg waarlangs de rotten van het dijkleger zich vanuit het dorp naar de bedreigde en intussen verdwenen dijk spoedden?). Kans om het verhaal achter de archeologische vondsten in de oude dijk in het zuidwesten van de dorpskern uit te dragen rond de dorpsboulevard. Kans om dat te combineren met inpassing van relicten en/of een kunstzinnige verbeelding van de geschiedenis.

11. Ensemble van de Waaldijk en de bodemrelicten van de 80-jarige oorlog in Heesselt. Het gaat om relicten van de Nieuwe Vaert of Fossa Nassou (1599) die kunnen worden aangetroffen tussen de dijk en het voormalige steenoveneiland. Daarnaast bevinden zich zuidoostelijk van de dorpskerk relicten van een schans die met halve bastions was verpakt met de dijk. Het zijn stille getuigen van de belegering van Zaltbommel en fort Sint Andries in 1599-1601. Kans om de nieuwe dijk rond de plek van de schans allures van een schanswal te geven. Kans om de Nieuwe Vaert zichtbaar te maken in een win-winsituatie, waarbij de vrijkomende aarde wordt gebruikt voor de dijkversterking. Kans om rond de ‘schansdijk’ een brandpunt met Waalzuil in te richten dat uitzicht biedt op de verbeelde Staatse verdedigingswerken en dat het roemruchte achtergrondverhaal vertelt.

12. Ensemble van het slagenlandschap “De Hooijakkers” en de historische inlaagdijk/schaardijk zuidwestelijk van De Steen (zie hierna). Nog in de 19^e eeuw lag hier langs de binnenteen van de toenmalige schaaldijk een kwelkom met opgaand geboomte, waarschijnlijk gelegen ter hoogte van een dijkputtenlaagte. Kans om de aanberming te integreren in het landschap door in haar leeflaag aan te sluiten op de aangrenzende strokenverkaveling en de bijbehorende beplantingen.

4.8 Varik-kwelkom de Steen

Dit ensemble is opgenomen omdat de elementen bijzondere cultuurhistorische kwaliteiten hebben die onlosmakelijk met elkaar samenhangen en omdat er sprake is van een bijzondere relatie tussen kwelkom, dijk en uiterwaard.

Het betreft een zeldzaam fraai ensemble van één van de grootste kwelkommen van Nederland nabij een historische inlaagdijk, later schaaldijk. Het huidige dijktracé langs de kwelkom is aangelegd na een dijkvoorbraak rond 1630. Mogelijk is het land binnen de kwelkom gebruikt voor aardhaling voor de aanleg van de nieuwe dijk, tussen de zuidpunt van de kwelkom en de Dikke Toren van Varik. Binnen de kwelkom zijn grienden aangelegd. Om het geheel is een kwelkade gelegd, die piping moest voorkomen. Het griendhout zal ook zijn benut om de nabije schaaldijk te versterken. In de loop van de 19^e en 20^e eeuw zijn in de kwelkom en aan het binnentalud van de dijk woningen gebouwd. Veel van deze bebouwing is tijdens de dijkversterking in de jaren '60/'70 geamoveerd. Buitendijks hebben in het kader van de normalisatie veel kribben gelegen, die als gevolg van de bedoelde landaanwas overslibt zijn geraakt en slechts in de verkaveling nog zichtbaar zijn. De bijbehorende dijkonderhoudszone is daarbij ook verdwenen. Aan de smalle uiterwaard is een zeer hoge cultuurhistorische waarde toegekend, vanwege de herkenbaarheid van de zone in relatie tot historische dijkontwikkeling (RAAP-rapport 3141, kaartbijlage 3). De kwelkom vertegenwoordigt een zeer hoge cultuurhistorische waarde doordat deze gaaf en herkenbaar is, en vanwege zijn omvang zeer zeldzaam is.

Ensemble Varik - kwelkom afgebeeld op de inventarisatie- en waarderingskaart.

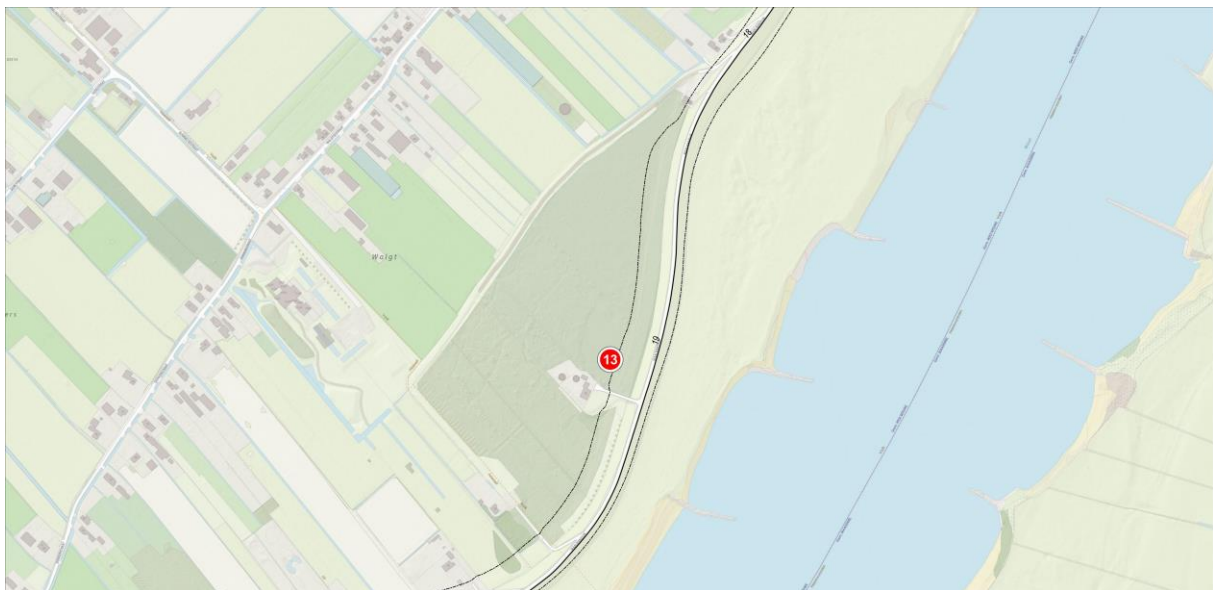

Waardevolle elementen en structuren	Oplossingsrichting
kwelkade	leidend
kwelkom	leidend
rabatten met grienden binnen kwelkom	leidend
teruggelegd dijkracé (inlaag)	richtinggevend

Afweging van en gevolgen voor binnen- en buitendijkse waarden

De cultuurhistorische waarden zijn hier voornamelijk binnendijks aanwezig, maar hebben wel een duidelijke relatie met de buitendijkse smalle uiterwaarden en Waalstroom. Binnenwaartse ingrepen kunnen van invloed zijn op de gaafheid van de kwelkom. Vanwege de hoge cultuurhistorische waarde wordt geadviseerd deze zoveel mogelijk te beperken. Door de omvang van de kwelkom zal een binnenwaartse ingreep echter een beperkte invloed hebben op de leesbaarheid van het landschap. Een groot deel van de kwelkom blijft immers behouden. Indien toch voor een binnenwaartse ingreep wordt gekozen, adviseren wij binnen de huidige aanberming te blijven en de aanhechting van de kwelkade op de dijk herkenbaar te houden. Indien dit niet mogelijk is adviseren we de ingreep zoveel mogelijk te verdelen over de binnen- en buitenzijde, zodat de ingreep aan beide zijden beperkt kan blijven en het tracé van de dijk zoveel mogelijk behouden wordt.

Kansen

Figuur 11. Locatie kans kwelkom De Steen bij Varik.

13. Kans om in de leeflaag van de aanberming aan te sluiten op de griendbosschages van De Steen. Kans om de kweldynamiek (aardkundig erfgoed) intact te laten omwille van versterking van de ecologische kwaliteiten van gebied De Steen. Kans om de kwelkade in te richten als wandelroute, wandelommetje De Steen. Kans om een brandpunt in te richten met Waalzuil die verwijst naar de historie van kwelkom en schaaldijk. Kans om deze markante plek extra bijzonder te maken door een eigentijdse verbeelding van de wachttorenen in de vorm van een uitkijktoren.

4.9 Varik-dorpskern

Tot dit ensemble behoren de oudste kern van Varik en de veerstoep. Er is hier sprake van een gave en bijzondere relatie tussen elementen en structuren binnendijks en de dijk én een bijzondere relatie tussen het binnen- en buitendijks gebied.

Varik is het restant van een deels verzwolgen dorpskern ontstaan op de oeverzone van de Waal. De kern is opgebouwd uit parallel lopende wegen met daarlangs de historische erven. Doordat een deel van het dorp is weggeslagen lopen deze wegen nu dood op de dijk nabij de Dikke Toren van Varik. De ten zuiden van de kerk weggeslagen dijk werd in de 17^e eeuw vervangen door een nieuwe dijk, met voldoende (oudhoevig) land aan de buitenzijde. Bij de dijkteruglegging ontstond de nu nog kenmerkende knik in de dijk ter hoogte van de Dikke Toren en veerstoep. Deze knik is van groot belang voor de leesbaarheid van het historische dijklandschap. Bij het opgeven van een deel van Varik rond 1630 wist men de kerk nog te behouden. De hoek bij de kerk werd het vertrekpunt voor de nieuwe teruggelegde dijk die tot de zuidelijke punt van de kwelkom van Varik reikte. Tijdens de dijkverzwaring van 1995 zijn muurfragmenten in het dijklichaam aangetroffen ter hoogte van de Dikke Toren.⁵

Rond 1880 was het oudhoevig land langs de nieuwe dijk weggespoeld en veranderde de inlaagdijk in een schaaldijk. De veerstoep (verbinding met Heerewaarden) werd bij de dijkverlegging verplaatst naar de schaaldijk bij de Dikke Toren van Varik. Als onderdeel van de normalisatie werd nieuwe landaanwas langs de buitenteen gerealiseerd (zie ook ensemble Varik-Kwelkom). Daarbij werden eind 19^e eeuw kribben tegen de schaaldijk aangelegd die in archeologische zin nog steeds aanwezig zijn, een kribbendijk dus.

Ensemble Varik - dorpskern afgebeeld op de inventarisatie- en waarderingskaart.

⁵ Mededeling A. Olzheim.

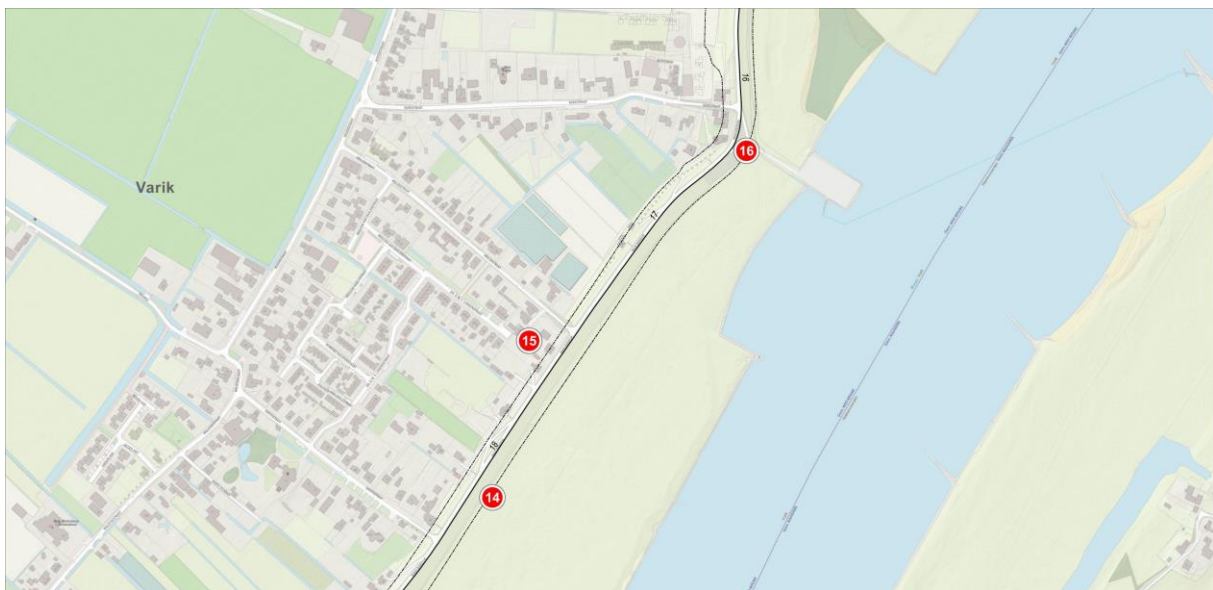
Waardevolle elementen en structuren	Oplossingsrichting
geknotte dorpsstructuur, bestaande uit verkaveling, historische erven, wegenpatroon	leidend
veerstoep in samenhang met knik in dijk	richtinggevend
knik in dijktracé bij Dikke Toren	leidend
gebouwde monumenten	leidend
monumentale boomgroep (buiten VKA)	leidend

Afweging van en gevolgen voor binnen- en buitendijkse waarden

De hoge cultuurlandschappelijke waarden bevinden zich hier zowel binnen- als buitendijks. De historische dorpskern aan de binnenzijde gelegen, kent een relatief hoge dichtheid aan monumenten, waarvan een deel direct aan het binnentalud van de dijk ligt. Binnenwaartse ingrepen kunnen invloed hebben op de gaafheid en herkenbaarheid van de historische dorpsstructuur en de aanwezige monumenten. Een buitendijks variant heeft vooral invloed op de daar aanwezige veerstoep, een cultuurhistorisch kenmerkend en structurerend element.

Bij zowel een binnen- als buitenwaartse ingreep is het van belang de kenmerkende knik in het dijktracé ter hoogte van de Dikke Toren te behouden. Deze knik herbergt het verhaal van het deels verdwenen Varik, het behoud van de kerk en de nieuwe teruggelegde dijk en is om die reden cultuurhistorisch zeer waardevol.

Kansen

Figuur 12. Locaties kansen dorpskern Varik.

14. Ensemble van de enorme inlaagdijk en het verdrongen Varik, het herinneringsensemble van de overstromingsramp die Varik rond 1630 trof. Daarbij spoelde de dijk ten zuidwesten van de Dikke Toren over grote afstand weg. Ook een wachttoren uit de 80-jarige oorlog werd een prooi van de golven. Daarna werd een groot deel van het dorp buitengedijkt, waaronder delen van de Grotestraat en de Molenstraat. Langs de teruggelegde dijk – de inlaag - verzezen een nieuwe wachttoren en op den duur ook huizen. Kans om dit landschap te laten beleven vanaf een dorpsboulevard tussen de Dikke Toren en de afslag van de Molenstraat. Kans om tegenover de Molenstraat een entree Waalpark in te richten die toegang geeft tot een struinroute langs de Waaloever. Kans om hier kunstzinnig te verwijzen naar

de verzwolgen wachttorens als baken van de Staatse Waalfrontier in de 80-jarige oorlog. Of om rond de dijk de opvolger van de weggespoelde toren te verbeelden in combinatie met inrichting van een brandpunt met Waalzuil waar het achtergrondverhaal wordt verteld.

15. Ensemble historisch lint van bebouwing en de inlaagdijk, tussen de Dikke Toren van Varik en de afslag van de Grotestraat. Kans om oude woonplekken te verbijzonderen met nieuwe woningbouw zodat een oude bewoningas wordt geaccentueerd en dorp en rivier een hechtere band krijgen. Kans om dit laatste te versterken door aanleg van een waterrijke zone langs de buitenteen van de dijk geïnspireerd op het beeld van Varik aan de rivier aan de vooravond van de normalisatie. Kans om deze natte laagte te realiseren in een win-winsituatie. Kans om zo de oorspronkelijke dijkputtenlaagte in het oudhoevige land van de 17e eeuw eigentijds terug te brengen.

16. Ensemble Dikke Toren en schaaldijk met veerverbinding. Kans om op deze markante plek een Waalbalkon in te richten voor panoramische beleving van het Waalpark. Kans om dit te combineren met een Waalzuil die uitleg geeft over het waarom van de geëxponeerde ligging van de toren aan de dijk, het verhaal over hoe de dorpeelingen hun godshuis met hand en tand hebben verdedigd tegen de opdringende Waal.

4.10 Varik-kasteel en molen

Ten noorden van Varik vormen de molen (banmolen) van Varik, het kasteelterrein van Varik en de dijk een ensemble. Er is hier sprake van een bijzondere relatie tussen binnendijkse elementen en de dijk. Kastelen speelden in de late middeleeuwen een belangrijke rol in de territoriale ontwikkeling van de machthebbers in het rivierengebied. Ooit moeten het kasteel en de molen nauw verweven zijn geweest met het dorp Varik en de dijk. Inwoners zijn waarschijnlijk verplicht geweest hun graan op de molen te laten malen. Het kasteel controleerde door zijn ligging op de oeverwal het landverkeer over de dijk en de scheepvaart over de Waal. Vanuit dit oogpunt kan aan de locaties van het kasteel (en de daarmee verbonden archeologische resten) en de molen een hoge cultuurhistorische waarde toegekend worden.

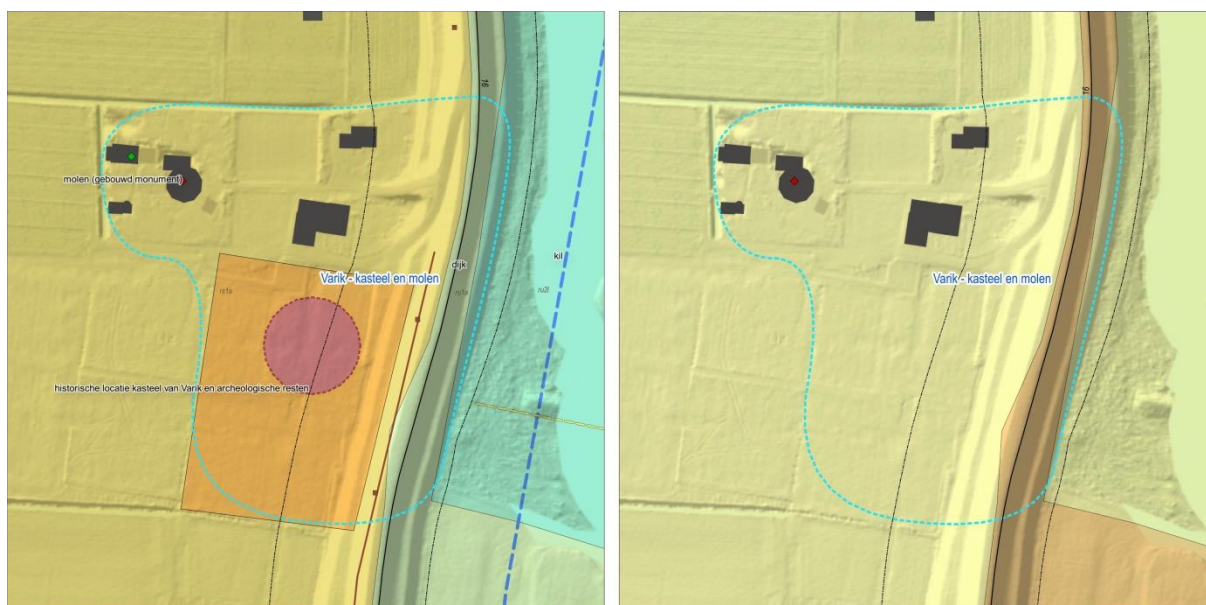
Figuur 13. Kasteel en molen weergegeven op van de kaart van de tienden van het kapittel van Sint Marie onder Varik in 1714. Bron: Het Utrechts Archief, toegang 221, inv.nr. 899.

Van het kasteel van Varik zijn met weerstandsonderzoek archeologische resten aangetoond (Verhelst e.a., 2006). Bij proefsleuven in 2016 zijn ook ten zuiden van het kasteel resten van bebouwing aangetroffen, zoals ook afgebeeld op de kaart van het Kapittel van St. Marie 1714 (figuur 13).⁶

Aan de dijk bij het kasteel stond tot 1865 een molen waarvan de windrechten sinds de 13^e eeuw hoorde bij het kasteel (molendatabase.nl). In 1867 werd de huidige stenen molen De Bol gebouwd die de verbrande molen aan de dijk verving. Bij een recenter dijkverbetering is de molen verhoogd.

De dijk is ter hoogte van de kasteellocatie een voormalige schaaldijk. In de tweede helft van de 19^e eeuw werd in het kader van de normalisatie met behulp van kribben een uiterwaard gecreëerd. Hierbij bleef een kil behouden, waarvan de resten de huidige dijk als voormalige schaaldijk herkenbaar houden.

Ensemble Varik - kasteel en molen afgebeeld op de inventarisatie- en waarderingskaart.

Waardevolle elementen en structuren	Oplossingsrichting
historische locatie kasteel van Varik en archeologische resten	inspirerend v.w.b. bovengronds
molen (gebouwd monument)	leidend
dijk	richtinggevend
kil	richtinggevend

Afweging van en gevolgen voor binnen- en buitendijkse waarden

Een binnenwaartse oplossing kan van invloed zijn op de herkenbaarheid van het ensemble van molen en kasteellocatie en op de archeologische resten.⁷ De resten van het kasteelterrein bevinden zich direct aan de binnentoe van de dijk. Een breed uitgevoerde binnenwaartse ingreep kan de bestaande

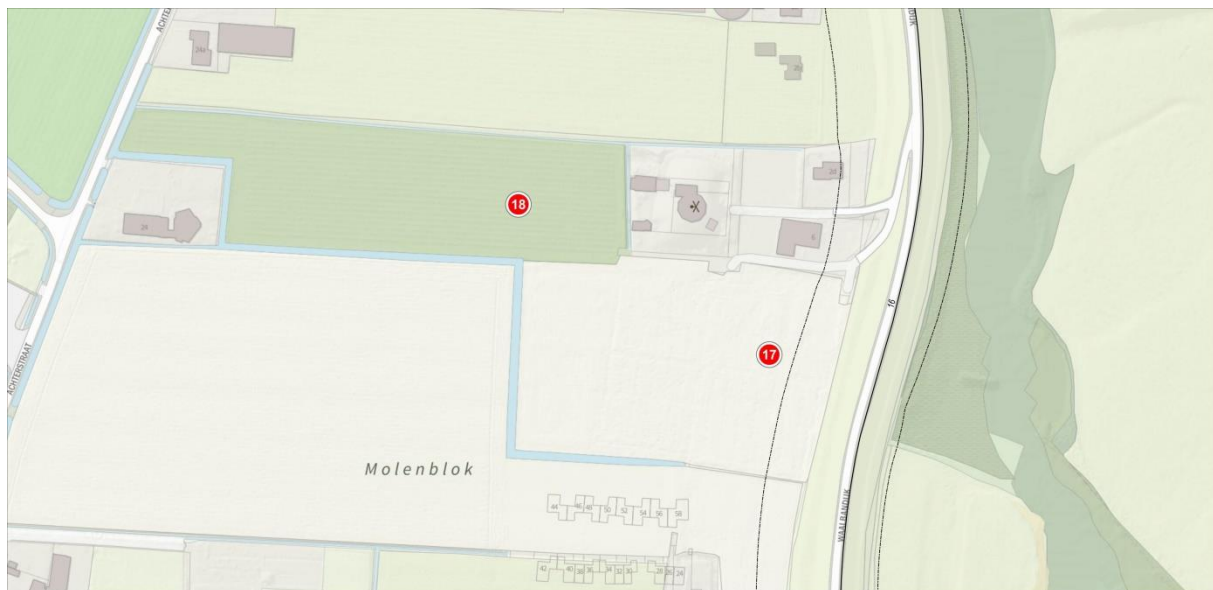
⁶ Top & Verhelst, 2007.

⁷ Dit rapport richt zich op het bovengrondse erfgoed en doet vanuit dat perspectief ook aanbeveling over objecten en structuren waarvan zich nog archeologische resten in de ondergrond kunnen bevinden. De archeologische waarden en verwachtingen voor het plangebied zijn omschreven in het RAAP-rapport 3141. Adviezen ten aanzien van het bovengrondse erfgoed kunnen strijdig zijn met de adviezen voor de omgang met het archeologisch bodemarchief.

eenheid en herkenbaarheid van het kasteelterrein aantasten. Bij een buitenwaartse ingreep kan, door het grotendeels of geheel verdwijnen van de kil, van invloed zijn op de herkenbaarheid van de voormalige schardijk.

Geadviseerd wordt bij een buitenwaartse ingreep de herkenbaarheid van de schardijk te behouden door de kil indien mogelijk gedeeltelijk te behouden, of anders te verplaatsen. Bij een binnenwaartse ingreep wordt geadviseerd het kasteelterrein met de locatie van de verdwenen molen aan de dijk, als eenheid herkenbaar te houden en indien mogelijk deze herkenbaarheid te versterken door visualisatie. Archeologisch onderzoek naar de exacte locatie van de verdwenen molen kan bijdragen aan een historisch verantwoorde en inhoudelijk onderbouwde visualisatie. Bij het ontwerp van een dergelijke visualisatie dient rekening te worden gehouden met de archeologische waarde van het terrein.

Kansen

Figuur 14. Locaties kansen kasteel Varik.

17. Ensemble van de molen en de archeologisch plek van kasteel Varik, een ensemble van de heerlijkheid Varik. Kans om de kasteelplek in te passen door constructie. Afwijkend van de aangrenzende aanbermingen, draagt deze oplossing bij aan het verbijzonderen van de kasteellocatie. Kans om de voormalige dwangmolen behorend bij het kasteel en de kasteellocatie als een herkenbaar geheel in te passen. Bijvoorbeeld door de contouren van de slotgrachten zichtbaar te maken in combinatie met inrichting van een brandpunt met Waalzuil die verhaalt over de achtergronden van het ensemble.

18. Ensemble in het gebied tussen de Achterstraat en de Waaldijk in Varik, ensemble van het oude cultuurlandschap De Akkers (van oudsher een slagenlandschap met de relictten van het plaatselijke kasteel en een dwangmolen, zie ensemblekansen hierboven) en de schardijk met kil. Kans om in de leeflagen van de aanbermingen in te spelen op de historische verkaveling van De Akkers en de hierbij passende vegetatie.

4.11 Ophemert - Akkerstraat

Dit ensemble omvat de Akkerstraat met aangrenzende erven, de Waalbandijk en het oudhoevig land. Er is hier sprake van een bijzondere relatie tussen de dijk en de daarlangs liggende elementen: een lineair ensemble. Ook is er sprake van een bijzondere relatie tussen het binnen- en buitendijks gebied.

De Akkerstraat maakt deel uit van het gestrekte esdorp Ophemert en maakt deel uit van de eerste uitleg in de Karolingische tijd. Het gebied ten zuiden van de Uilenburgsestraat was onderdeel van een jongere, laatmiddeleeuwse uitbreiding. In de 19e eeuw lagen de meeste erven net als nu ten westen van de Akkerstraat. Oostelijk tussen Akkerstraat en dijk bevinden zich enkele woonhuizen en boerderijen, waarvan één de status van rijksmonument heeft. Tussen de Akkerstraat en huidige dijk zijn bewoningsresten uit de 8e-11e eeuw aangetroffen. De binnendijkse verkaveling loopt buitendijks door. De strook buitendijks is net als de overtuinen van Ophemert noordelijker, behouden gebleven. Echter, ter hoogte van de Akkerstraat zijn in het oudhoevig land dijkputten te vinden: voor dijkversterking afgegraven stukken die later zijn beplant met grienden.

Het ensemble van de Akkerstraat vertegenwoordigt een hoge cultuurhistorische waarde vanwege de zeldzaamheid van het nog intacte oudhoevig land en de herkenbaarheid van de bedijkingsgeschiedenis door de dijkputten buitendijks en de historische erven binnendijks.

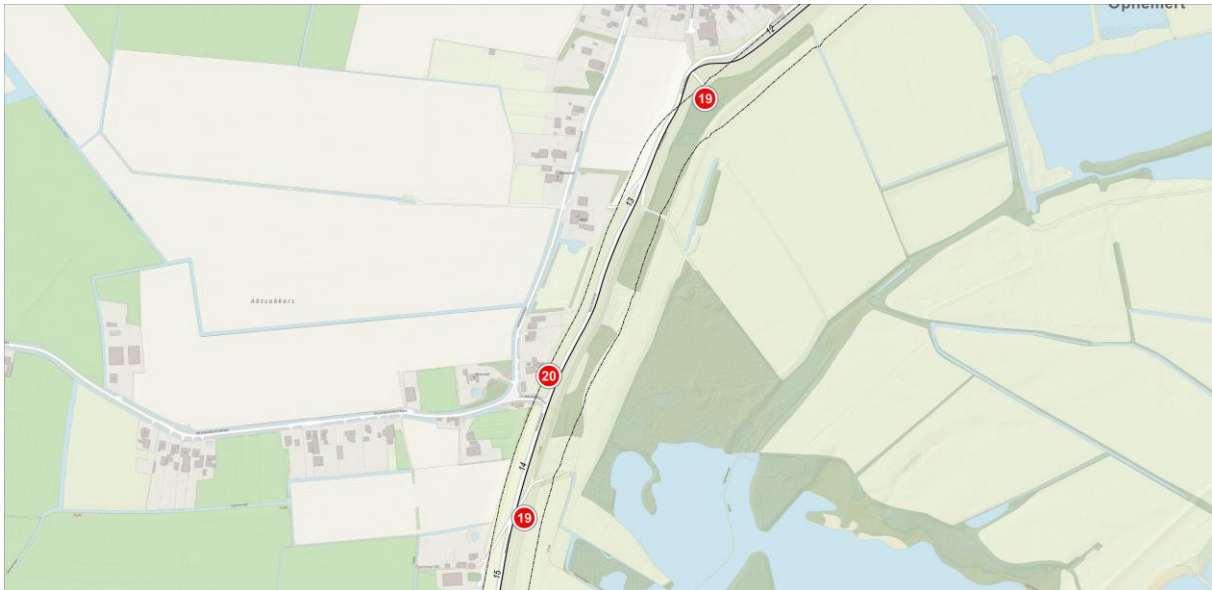
Ensemble Ophemert - Akkerstraat afgebeeld op de inventarisatie- en waarderingskaart.

Waardevolle elementen en structuren	Oplossingsrichting
dijkputten in oudhoevig land	richtinggevend
in oudhoevig land doorlopende verkaveling	leidend
hoogteverschil van oudhoevig land met omgeving	richtinggevend
historische lint van de Akkerstraat nabij binnenteen dijk	richtinggevend
gebouwde monumenten	leidend

Afweging van en gevolgen voor binnen- en buitendijkse waarden

Een binnenwaartse ingreep kan invloed hebben op de waarden van het rijksmonument en in mindere mate op het historisch lint van de Akkerstraat. Een buitenwaartse ingreep kan invloed hebben op de herkenbaarheid van de dijk als inlaagdijk (teruggelegde dijk) met oudhoevig land en met grienden aangeplante dijkputten. Om de herkenbaarheid te behouden adviseren wij in dit geval de dijkputten en grienden buitenwaarts te reconstrueren.

Kansen

Figuur 15. Locaties kansen Akkerstraat Ophemert.

19. Ensemble van de inlaagdijk (type luiendijk) met dijkputtenstructuur en bijbehorend geboomte tegenover de Stiftsche Uiterwaarden in Ophemert. De dijkputten vormen moerassige laagten waar de verhoefslaagden eeuwenlang de aarde hebben gehaald voor het onderhoud van hun dijkvakken, de hoefslagen. Doorgaans werden deze zopen gecultiveerd door aanleg van rabatten waarop wilgen of elzen werden geteeld. De in het verlengde van de hoefslagen gelegen moerassen werden souslagen genoemd. Het geboomte in deze natte zone moest met hoogwaters de dijk ook extra bescherming geven tegen aanvallen van ijs en golven. Kans bij buitenwaartse versterking om een eigentijdse dijkputtenzone te maken langs de nieuwe dijk. En wel in een win-winsituatie, dus de vrijkomende aarde benutten voor de dijkversterking. Kans ook om daar bosschages te ontwikkelen die net als voorheen een schild kunnen vormen voor de dijk. Kans om in de leeflaag van de aanberming in te spelen op de verkaveling en het historische landgebruik. Kans om volgens het idee van verhoefslagting inwoners te betrekken bij het beheer over de leeflaag en hierin de aloude indeling van hoef- en souslagen zichtbaar te maken, met eigentijdse hoefslagpalen.

20. Ensemble van de middeleeuwse inlaag (type luiendijk) tegenover de Stiftsche Uiterwaarden in Ophemert en zijn archeologie. Kans om bijzondere archeologische vondsten rond de verlaten oude dijk kern in te passen als bezienswaardigheid. Kans om het dijkerfgoed en het dijklandschap te laten beleven vanaf een aantal brandpunten met Waalzuilen die uitleg geven over de dijkhistorie. Kans om via een entree Waalpark toegang te verschaffen tot een struinroute via het oudhoevige land van de Stiftsche Uiterwaarden naar de overtuinen tegenover de oude dorpskern van Ophemert (zie hieronder).

4.12 Ophemert-dorpskern

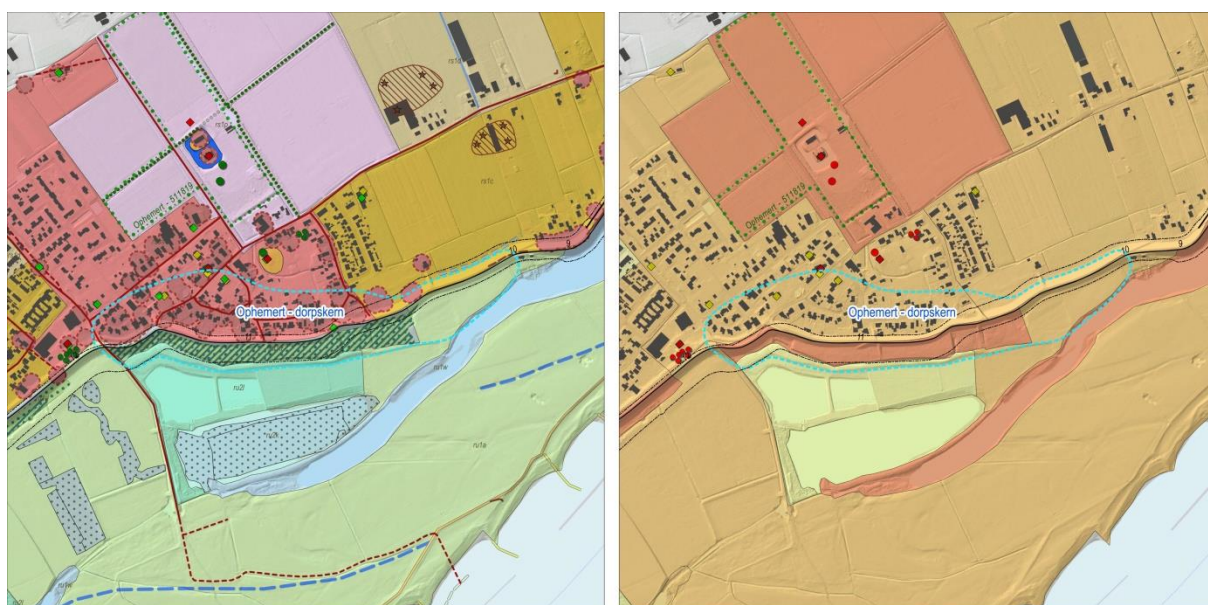
Het ensemble van Ophemert dorp omvat de historisch dorpskern, de aangrenzende dijk en de overtuinen. Er is hier sprake van een gave en bijzondere relatie tussen het binnen- en buitendijks gebied.

Het huidige Ophemert kent zijn oorsprong in de Karolingische Tijd. Het dorp kende sinds het einde van vroege middeleeuwen twee kerken, de huidige St. Maartenskerk en de St. Lambertus kerk die in of kort na 1682 is afgebroken. Fundamenten en een grafveld zijn nog aanwezig in de ondergrond nabij de Goossen Janssenstraat en de Waalbandijk, aan de oost- en westzijde van de Lambertusstoep. De

overtuinen zijn vermoedelijk ontstaan na het terugleggen van de dijk als reactie op een uitbochtende Waalstroom. Deze teruglegging moeten worden gezien in samenhang met hoge waterstanden in het confluëntiegebied van Waal en Maas rond Heerewaarden. Waar op veel andere plaatsen dit oudhoevig voorland in latere perioden is verdwenen, is het hier behouden gebleven. In de ondergrond kunnen archeologische resten worden verwacht uit de periode van voor de dijkteruglegging. Op een Verpondingskaart uit 1809/10 en het kadastrale minuutplan uit 1832 zien we dat de overtuinen, zoals ze werden genoemd, benut werden als boomgaard.

Zuidelijk worden de overtuinen begrensd door een steilrand naar een deels uitgegraven Waalstrang. Een stille getuige van de Waalstroom die een deel van het dorp deed verdwijnen. Door de luwe ligging van de Waalbedding zijn de overtuinen in latere perioden niet verder afgekald en vertoont de dijk amper sporen van dijkdoorbraken.

Dit ensemble vertegenwoordigt een hoge cultuurhistorische waarde, vanwege de ouderdom, zeldzaamheid en gaafheid van de overtuinen in relatie tot de restgeul (steilrand), de volmiddeleeuwse dorpskern en het landgebruik (boomgaarden). Naast de bovengrondse cultuurhistorische waarden zijn ook de verwachte archeologisch waarden potentieel zeer waardevol.

Ensemble Ophemert - dorpskern afgebeeld op de inventarisatie- en waarderingskaart.

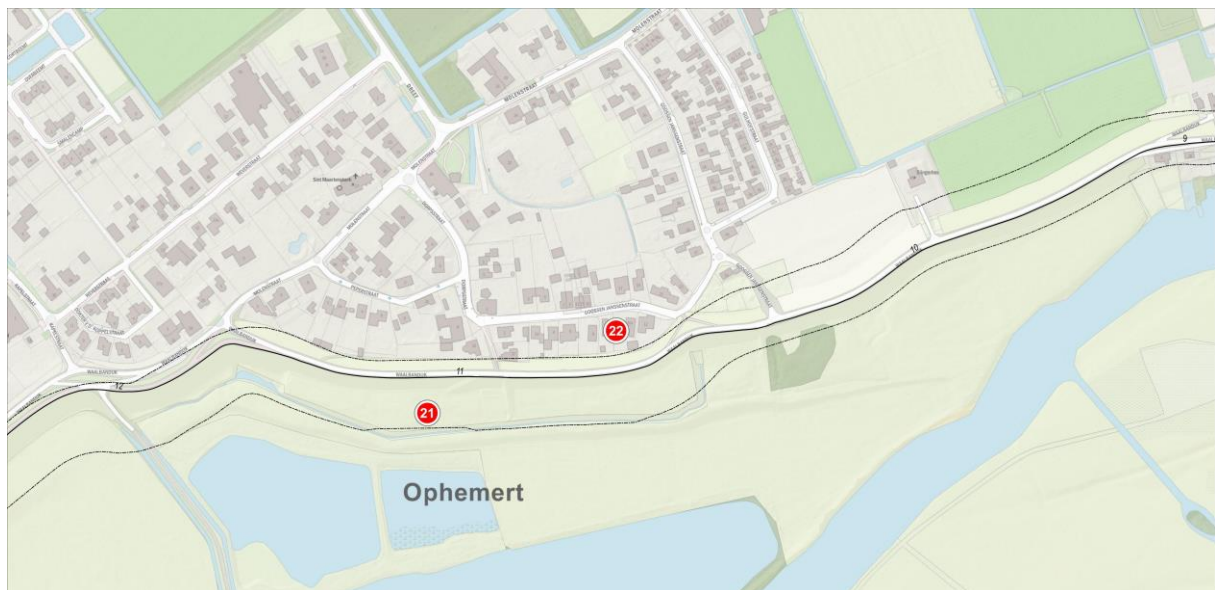
Waardevolle elementen en structuren	Oplossingsrichting
overtuinen van boomgaarden	richtinggevend
hoogteverschil van overtuinen met omgeving, zichtbaar door steilrand	richtinggevend
voormalige strang zichtbaar door steilrand	richtinggevend
historische dorpsstructuur ten noorden van de dijk die doorloop in de overtuinen (verkaveling en wegen)	leidend
locatie verdwenen St. Lambertuskerk	inspirerend v.w.b. bovengrond
gebouwde monumenten	leidend

Afweging van en gevolgen voor binnen- en buitendijkse waarden

Doordat de historische dorpsstructuur en erven direct aan de dijk grenzen zal een binnenwaartse ingreep grote gevolgen hebben voor de herkenbaarheid en gaafheid van de volmiddeleeuwse dorpskern (stratenpatroon, verkaveling, erven en tuinen). Een binnenwaartse versterking is vanuit cultuurhistorisch perspectief dan ook af te raden. Een buitenwaartse ingreep kan grote gevolgen hebben voor de cultuurlandschappelijk zeer hoog gewaardeerde overtuinen (hoge mate van gaafheid, zeldzaamheid, ouderdom). Zowel een binnen- als een buitendijkse ingreep heeft grote invloed op de herkenbaarheid van de inlaagdijk als zodanig. Indien voor een buitenwaartse oplossing wordt gekozen adviseren wij het principe van de overtuinen door te vertalen in het nieuwe ontwerp, zodat deze cultuurhistorische kenmerkende structuur behouden blijft (zie ook Kansen hieronder).

Kansen

Figuur 16. Locaties kansen dorpskern Ophemert.

21. Ensemble dorpskern Ophemert, Waaldijk - een oude inlaag - en oudhoevig land van oudsher beplant met fruitgeboomte: de overtuinen van Ophemert. Kans om gezien het unieke karakter van dit ensemble en de archeologische belangen die spelen om de dijk met constructie te versterken. Kans bij keuze voor een buitenwaartse versterking om de overtuinen in de leeflaag van de aanberming tot leven te laten komen. Kans om daarbij aan te sluiten op de historische verkaveling en het beloop van twee doodlopende dorpswegen, de Dorpsstraat en de Goossen Janssenstraat. Kans om de gemeenschap te betrekken bij het beheer over de overtuinen via het principe van de verhoefslaging. Uit gezond eigenbelang nemen inwoners een hoefslag en het in het verlengde hiervan gelegen perceel, een vak van de 'overtuin', in beheer.

22. Ensemble dorpsdijk Ophemert en de rijke archeologie van het dijklichaam. Bij een buitenwaartse versterking van de dijk zal de oude dijkas worden verlaten, wat zal leiden tot archeologisch onderzoek. Dit kan veel nieuwe kennis opleveren over de ouderdom van de dijk - een inlaag - en de ontwikkeling van de dorpskern. Ook kunnen nog relictten van Duitse dijkstellingen uit 1944-'45 tevoorschijn komen. De archeologische vondsten bieden de kans om relictten tentoon te stellen en bezoekers op fascinerende wijze inzicht te geven in de cultuurhistorie van het dorp. Kans ook om deze rijke historie uit te dragen langs een als dorpsboulevard ingerichte dijk.

4.13 Zennewijnen

Dit ensemble omvat de buurt tussen de Bredestraat in het noorden en de Hermoesestraat in het zuiden. Door het veerhuis en voormalige veerstoep is er sprake van een bijzondere relatie tussen het binnen- en buitendijks gebied. Ook is er sprake van een bijzondere relatie tussen de dijk en de daarlangs liggende elementen.

De Hermoesestraat ligt haaks op de Waalbandijk en volgt het kronkelende patroon van een oude stroomgordel. De ontginning ten noorden van deze weg werd begrensd door Breede Straat. Het heeft er alle schijn van dat de dijk ter hoogte van Zennewijnen is teruggelegd. Waarschijnlijk kon het parallel aan de Waalbandijk liggende deel van de Hermoesese Straat nog net gespaard blijven. Hierdoor ligt de bebouwing dicht op de voormalige schaaldijk. Aan de dijk ligt het voormalige veerhuis De Roode Molen, met daar tegenover de voormalige veerstoep. Hier lag tot ca. 1910 een voetveer naar Dreumel. Het ensemble kent een relatief hoge dichtheid aan rijks- en gemeentelijke monumenten (totaal 4). Ook is een aantal gebouwen door de gemeente Tiel als cultuurhistorisch waardevol aangewezen en is voor deze panden een procedure in voorbereiding voor een beschermde erfgoedstatus

Ensemble Zennewijnen afgebeeld op de inventarisatie- en waarderingskaart.

Waardevolle elementen en structuren	Oplossingsrichting
historische erven nabij de dijk	richtinggevend
veerhuis en veerstoep	richtinggevend /inspirerend
gebouwde monumenten en gemeentelijke cultuurhistorisch waardevolle panden	leidend

Afweging van en gevolgen voor binnen- en buitendijkse waarden

Een binnenwaartse ingreep kan grote invloed hebben op de gebouwde monumenten en cultuurhistorisch waardevolle panden in procedure voor bescherming, gelegen langs de binnentoe van de dijk. Een buitenwaartse ingreep heeft een beperkte invloed op de cultuurhistorische waarden van de uiterwaarden. Dit cultuurlandschap is hooggewaardeerd, maar op de 19^e eeuwse zomerdijk en de voormalige veerstoep na, komen hier geen landschapselementen voor. De aanhechting van de

zomerkade op de Waaldijk is wel een aandachtspunt bij het ontwerp in het geval van een buitenwaartse ingreep. Het veerhuis en veerstoep zijn belangrijke cultuurhistorisch dragers van het rivierenlandschap. Vooral een binnenwaartse ingreep kan invloed hebben op de herkenbaarheid van het veerhuis. Bij zowel een binnen- als buitenwaartse ingreep adviseren wij de veerstoep herkenbaar op te nemen in het ontwerp.

Voor het gebied ten zuiden van de veerstoep blijft bij een buitenwaartse ingreep de huidige context van de dijk behouden. Hierdoor hoeft dit geen invloed te hebben op de herkenbaarheid van de dijk.

Kansen

Figuur 17. Locaties kansen Hermoesestraat.

23. Ensemble oude dijkbuurt (tussen de Hermoesestraat en de Molenstraat) met bijbehorend groen waaronder fruitgewas en erfbeplantingen, een historische schaaldijk en een kil die herinnert aan een 17e-eeuwse Waalloop. Kans om bij binnenwaartse versterking in de leeflaag aan te knopen bij de historische verkaveling en beplanting. De nieuwe dijk wordt zo beter geïntegreerd in het landschap.

24. Ensemble Waaldijk (tussen de afritten Bredestraat en Hermoesestraat) en dorpskern Zennewijnen. Kans om hier een dorpsboulevard aan te leggen en zo de dijk te accentueren als onderdeel van de dorpsstructuur. Kans ook om een entree Waalpark in te richten rond de afweg naar de oude veerverbinding met Dreumel. Een entree, die toegang geeft tot een struinroute door de uiterwaarden. Kans om de struinroute op te nemen in een Zennewijnens dorps- of dijkometje. Kans bovendien om de dijkversterking te benutten om de relictten van rabattencultuur in het voorland van de dijk te benadrukken/herstellen. Vermoedelijk zijn het overblijfselen van draslanden ontstaan door aardhaling voor de bouw en het eeuwenlange onderhoud van de Zennewijnense dijk.

4.14 Passewaaij

Het ensemble Passewaaij omvat een deel van de Zennewijnenseweg en de Waalbandijk. Er is hier sprake van een bijzondere relatie tussen het binnen- en buitendijks gebied.

Ter hoogte van de Passewaayse Hogeweg ligt de dijk ver terug naar het westen als gevolg van een dijkdoorbraak in 1726. Kenmerkend hiervoor is het kaarsrechte tracé van de nieuwe inlaagdijk die daarbij tegen de bestaande bebouwing is komen te liggen en de knik in de dijk ter hoogte van het

voormalige wiel. Eén pand is door de gemeente Tiel als cultuurhistorisch waardevol aangewezen. Hiervoor is een procedure in voorbereiding voor een beschermde erfgoedstatus.

De dijkdoorbraak was waarschijnlijk het gevolg van een zandbaan in de ondergrond die deel uitmaakt van de stroomgordel van Passewaaij. Op deze stroomgordel die tot in de Romeinse tijd actief was, zijn resten van een omvangrijke Romeinse nederzetting en een grafveld aangetroffen, welke zijn aangewezen als archeologische rijksmonument.

Ensemble Passewaaij afgebeeld op de inventarisatie- en waarderingskaart.

Waardevolle elementen en structuren	Oplossingsrichting
teruggelegde deel kaarsrechte dijk (inlaag)	richtinggevend
knik in dijk op plaats voormalig wiel	richtinggevend
historische erven nabij de dijk	richtinggevend
archeologische resten Romeinse nederzetting en grafveld	inspirerend v.w.b. bovengrond
gemeentelijk cultuurhistorisch waardevol pand	leidend

Afweging van en gevolgen voor binnen- en buitendijkse waarden

Een binnenwaartse ingreep kan invloed hebben op de daar aanwezige historische erven, waardoor het historisch landschap een deel van zijn gaafheid verliest. Een buitenwaartse ingreep heeft een beperkte invloed op de cultuurhistorische waarden buitendijks. Door het graven van nieuwe strangen is dit cultuurlandschap gemiddeld gewaardeerd. Nog gave landschapselementen komen hier niet voor.

Het gedeeltelijk verleggen van de dijkas kan wel van invloed zijn op de cultuurhistorische waarde van de dijk en dan vooral de gaafheid en herkenbaarheid. De knik in het noorden van het ensemble draagt bij aan de herkenbaarheid van de locatie van de dijkdoorbraak van 1726. De kaarsrechte dijk ten zuiden hiervan maakt deze herkenbaar als nieuwe dijk.

Kansen

Figuur 18. Locaties kansen Passewaaij.

25. Ensemble van de Waaldijk en mogelijke relictten van een Duitse verdedigingslinie bij Passewaaij. Bij een buitenwaartse verplaatsing van de dijk zal archeologisch onderzoek worden gedaan naar de oude dijk kern. Daarbij kunnen relictten van Duitse stellingen uit 1944-'45 voor de dag komen. Kans om bijzondere vondsten als attractie in te passen en dat te combineren met aanleg van een brandpunt met Waalzuil waar het verhaal over de Waaldijk als WO2-verdedigingslinie wordt uitgedragen.

26. Ensemble inlaagdijk bij Passewaaij van 1726 en de (vergraven) doorbraakkolk, een waterstaatshistorisch ensemble. Kans om de noordwestelijke punt van de inlaag te benadrukken door inrichting van een brandpunt met Waalzuil waar uitleg wordt gegeven over de watersnoodramp van 1726 met aandacht voor de dijkbreuk, de overstroming en het dijkherstel waarbij een deel van Passewaaij is teruggegeven aan de Waal.

4.15 Drie Wielen (Sprokkelenburg)

Dit ensemble wordt gevormd door een uitlaagdijk, wiel, kwelkade en kwelkom. De elementen hebben bijzondere cultuurhistorische kwaliteiten die onlosmakelijk met elkaar samenhangen.

In 1628 vond hier een dijkdoorbraak plaats, waarbij drie kolken ontstonden. De wielen werden binnengedijkt door de dijk aan de rivierzijde te reconstrueren. Hierbij ontstond een kenmerkende slinger in de dijk. De doorbraak wijst op de aanwezigheid van een zandige ondergrond, die vermoedelijk voor veel kwel heeft gezorgd. Om deze kwel te beteugelen werd om de kolken een kwelkade aangelegd, waardoor een kwelkom ontstond. Midden 19e eeuw werd de kwelkom aan de rivierzijde bebouwd. Het lint is in de loop van de 20e eeuw verder verdicht. Mogelijk had de komst van de hoogwatervrije steenfabriek buitendijks invloed gehad op de kwelstromen, waardoor de kwelkom bebouwd kon worden. Binnen dit ensemble komt één gemeentelijk monument voor. Hoewel twee van de drie wielen zijn gedempt vormen de resterende kwelkade, -kom, kolk en uitlaagdijk een gaaf en kenmerkend geheel.

Ensemble Drie Kolken afgebeeld op de inventarisatie- en waarderingskaart.

Waardevolle elementen en structuren	Oplossingsrichting
uitlaagdijk met kenmerkende naar buiten gevormde knik	richtinggevend
kwelkade en kwelkom	leidend
kolk in kwelkom	richtinggevend
gemeentelijk monument	leidend

Afweging van en gevolgen voor binnen- en buitendijkse waarden

Een binnenwaartse ingreep kan een negatieve invloed hebben op de gaafheid en herkenbaarheid van de kwelkom. Omdat het een relatief kleine kwelkom betreft, kan de impact van een binnenwaartse ingreep groot zijn. Ook heeft een binnenwaartse ingreep een negatieve invloed op het 19^e eeuwse bebouwingslint, waaronder een gemeentelijk gebouwd monument. Een buitenwaartse ingreep heeft een beperkte invloed op de cultuurhistorische waarden buitendijks. Door het graven van nieuwe strangen is dit cultuurlandschap gemiddeld gewaardeerd. Nog gave landschapselementen komen hier niet voor. Een verlegging van de dijkas kan een negatieve invloed hebben op de herkenbaarheid van de uitlaagdijk. Geadviseerd wordt de kenmerkende buitenwaartse kromming in de dijk te behouden.

Kansen

Figuur 19. Locaties kansen Drie Wielen.

27. Ensemble van de Drie Wielen in gebied Sprokkelenburg, bestaande uit drie uitlagdijken, relict van een wiel met kwelkom en twee herinneringsplekken van voormalige wielen. Het wielrelict wordt ingepast; de twee andere wielplekken worden aangeaard. Kans om hier de leeflaag van de aanberming te laten aansluiten op de verkaveling en beplanting die het gebied kenmerken. Kans om het wielrelict vanaf de dijk herkenbaar in te passen. Kans om bij die gelegenheid de kwelkade te herstellen en in te richten als pad. Kans om in de inrichting van het wegdek te verwijzen naar de drie uitlagen en om een Waalbalkon met Waalzuil in te richten dat het achtergrondverhaal van de Drie Wielen vertelt.

4.16 Inundatiekanaal

Aan de noordgrens van het plangebied ligt het Inundatiekanaal van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Een groot aantal elementen die hiermee samenhangen is van rijkswege beschermd (monumentnummers 532488, 532489 en 532490). Tot de beschermde elementen die binnen het ensemble vallen behoren:

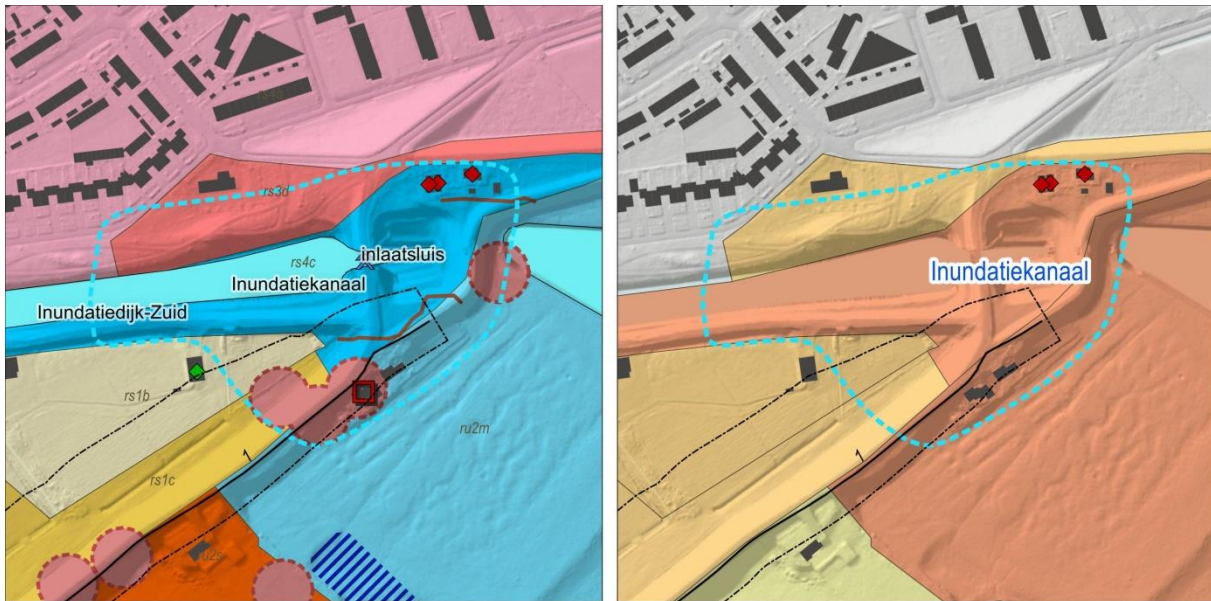
- aanleg van inundatiekanaal en begeleidende dijken;
- inlaatsluis/waterkering/brug (Ophemertsedijk);
- doorlaarsluis/damsluis/schotbalkenkering/brug(Kruisstraat);
- sluiswachterswoning;
- houten schotbalkenloods;
- nissenhut/opslaggebouw/magazijn.

Deze elementen hebben bijzondere cultuurhistorische waarden die onlosmakelijk met elkaar samenhangen. Ook is er sprake van een bijzondere relatie tussen het binnen- en buitendijks gebied.

Het Inundatiekanaal werd in de jaren 1880 gegraven om de inundatie te versnellen. Via een inlaatsluis kon water uit de Waal worden ingelaten in de Linge waarmee de kommen ten oosten van de Diefdijk werden geïnundeerd. Bij dijkversterkingen in de jaren '70 is een nieuwe dijk met inlaat oostelijk gelegd, waardoor de samenhang tussen de (oorspronkelijke) dijk en de inundatiesluis is afgenomen. Het

Inundatiekanaal heeft als onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie die genomineerd voor de status van UNESCO Werelderfgoed een hoge cultuurhistorische waarde.

Ensemble Inundatiekanaal

Waardevolle elementen en structuren	Oplossingsrichting
aanleg van inundatiekanaal en begeleidende dijken	leidend
inlaatsluis/waterkering/brug (Ophemertsedijk)	leidend
doorlaarsluis/damsluis/schotbalkenkering/brug(Kruisstraat)	leidend
sluiswachterswoning	leidend
houten schotbalkenloods	leidend
nissenhut/opslaggebouw/magazijn	leidend
binnenwaartse knik in Ophemertsedijk	richtinggevend

Afweging van en gevolgen voor binnen- en buitendijkse waarden

De overlap van het plangebied met het ensemble is zeer beperkt. Alleen de Inundatiedijk-Zuid en de aanzet in het dijklichaam tot de brug vallen binnen het plangebied. Toch kan een binnen- of buitenwaartse ingreep van invloed zijn op de aanwezige waarde van het ensemble en de individuele waarden daarbinnen. Om de samenhang binnen het ensemble te behouden (dus ook met de elementen ten noorden van het kanaal) is het wenselijk eventuele ingrepen ten noorden van het kanaal af te stemmen met de dijkversterking ten zuiden van het kanaal.

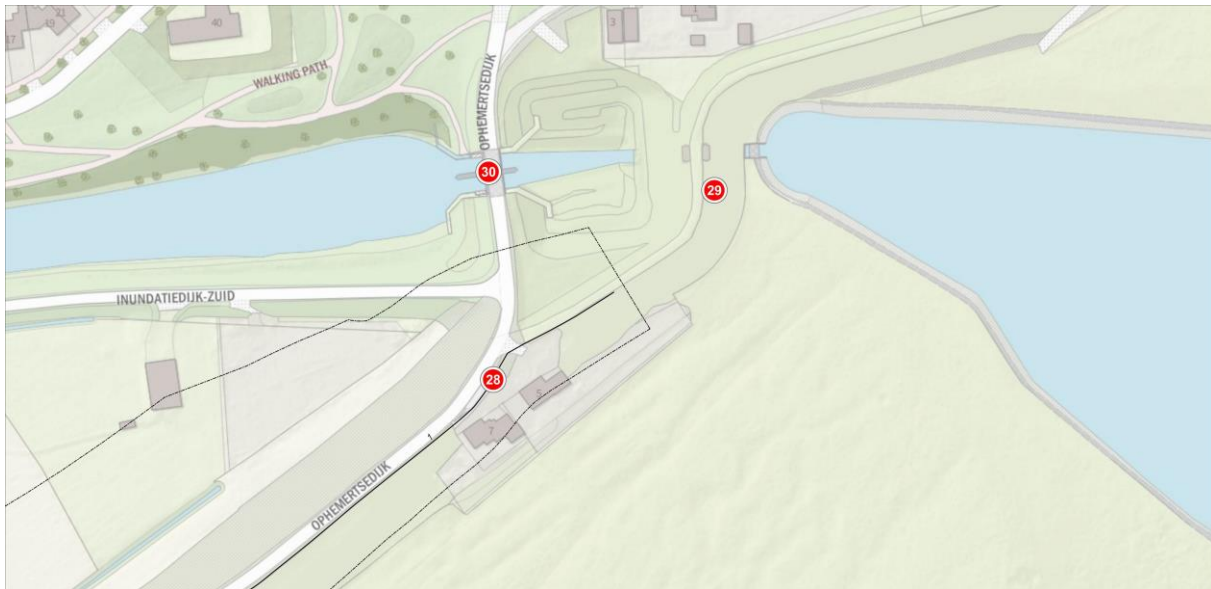
Door een binnenwaartse ingreep kan de herkenbaarheid van het laat 19e-eeuwse dijktracé waarin de inundatiesluis is aangelegd, sterk afnemen. De kom tussen de huidige dijk met inlaat en de inundatiesluis wordt daardoor sterk verkleind, wat invloed heeft op de relatie tussen sluiswachterswoning, schotbalkenloods en nissenhut en het kanaal. Bij een binnenwaartse ingreep kan ook de haakse aansluiting van de dijk op het Inundatiekanaal onder een aanberming verdwijnen, waardoor de context van de inundatiesluis (die van sluis op het snijvlak van Waaldijk en kanaal) sterk verminderd.

Een buitenwaartse ingreep kan invloed hebben op de inlaat van het inundatiekanaal. Dit landschapstype is als zeer hoog gewaardeerd, vanwege gaafheid en de bijzondere functie. Indien de

buitenwaartse ingreep beperkt blijft tot een aanberming heeft dit een zeer beperkte invloed op de gaafheid van dit landschapstype en hoeft dit geen invloed te hebben op de herkenbaarheid.

Bij een binnenwaartse ingreep adviseren wij het tracé van de laat 19e-eeuwse Waaldijk herkenbaar te houden in het nieuwe dijklichaam, en de doorgaande route over de dijk via de inundatiesluis te behouden. Ook dient rekening te worden gehouden met aansluiting van de dijk met de Inundatiedijk-Zuid.

Kansen

Figuur 20. Locaties kansen rondom Inundatiekanaal.

28. Ensemble historische schaarndijk, relict van een buitendijks steenoventerrein, uiterwaarden en rivier, bij Sprokkelenburg: een uitgelezen plek voor inrichting van een entree Waalpark voor beleving van de uiterwaarden van Passewaaij. Een landschap zichtbaar getekend door rivierinvloed. Een groot deel van de oorspronkelijke uiterwaarden – de voormalige Eijerwaard - is weggespoeld maar tijdens de normalisatie zijn weer nieuwe uiterwaarden ontstaan. Kleiwinning voor de baksteenindustrie in combinatie met natuurontwikkeling heeft geresulteerd in een gebied met een grote rijkdom aan dynamische natuur.

29. Ensemble herinneringsplekken van het water als bondgenoot, namelijk het inundatiekanaal dat herinnert aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de herinneringsplek van de Staatse frontier langs de Waal in de 80-jarige oorlog. Zij vormde een linie van vestingen, schansen en redoutes of wachttorens. Deze stonden ook in de omtrek van Tiel, waaronder bij de Eijerwaard. Kans om het water als bondgenoot in de strijd voor de nationale vrijheid te benoemen als thema voor een entree Waalpark bij Sprokkelenburg. Kans om de Waalzuil te laten verwijzen naar een eigentijdse wachttoren in hoedanigheid van een uitkijktoren.

30. Ensemble Inundatiekanaal, Waaldijk met inlaatsluis en Waal, een herinneringsplek van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en UNESCO-erfgoed in spe. Kans om door aanpassing van de binnenwaartse aanberming te komen tot een historisch verantwoorde, scherper omlinjnde, aansluiting van het kanaalpand op de Waaldijk.

Literatuur

- Hidding, M.; Kolen, J.; Spek, T., 2001. De biografie van het landschap; ontwerp voor een inter- en multidisciplinaire benadering van de landschapsgeschiedenis en het cultuurhistorisch erfgoed.
- Veen, S. van der , E.H. Boshoven, E.J. Goossens, R.S. Kok, F.M. van Hemmen & E.M.P. Verhelst, 2016. Kader Ruimtelijke Kwaliteit en Conditionerende onderzoeken (RKC) Dijkverbetering Tiel-Waardenburg (TIWA): onderdeel aardkunde, archeologie en cultuurhistorie. RAAP-rapport 3141. Weesp.
- Verhelst, E.M.P. & B.P.C.A. Tops, 2006. Inventariserend Veldonderzoek door middel van weerstandsmetingen in het plangebied Varik-Molenblok, gemeente Neerijnen. Verkennende fase. Zuidnederlandse Archeologische Notities 72. Archeologisch Centrum Vrije Universiteit/Hendrik Brunsting Stichting, Amsterdam.
- Tops, B.P.C.A. & E.M.P. Verhelst, 2007. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven in het plangebied Varik-Molenblok, gemeente Neerijnen. Zuidnederlandse Archeologische Notities 122. Archeologisch Centrum Vrije Universiteit/Hendrik Brunsting Stichting, Amsterdam.

Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices

Figuren:

Figuur 1. Ligging onderzoeksgebied (zwart omlijnd) en voorlopig voorkeursalternatief (rood omlijnd). Inzet: ligging in Nederland (ster).	5
Figuur 2. Heesselt afgebeeld op een kaart van het Beleg van Zaltbommel. Links van de kerk is de schans afgebeeld. Het noorden is onder. Bron: Rijksmuseum.	8
Figuur 3. De resten van de Nieuwe Vaert zijn nog aanwezig in het reliëf AHN)	8
Figuur 4. Resten van de oostelijke gracht zijn nog zichtbaar op het historische kaarten en het AHN2. Linksboven: kadastraal minuutplan 1832; rechtsboven: ontheld AHN2; linksonder: kaart beleg van 1599; rechtsonder: locatie schans geprojecteerd op een recente luchtfoto.	9
Figuur 5. Locatie kans Waardenburg.	18
Figuur 6. Locatie kansen Waardenburg-Neerijnen.	20
Figuur 7. Locaties kansen Opijnen.	22
Figuur 8. Locaties kansen Zandstraat	25
Figuur 9. Locaties kansen Heesseltsche Uiterwaarden.	27
Figuur 10. Locaties kansen Heesselt.	29
Figuur 11. Locatie kans kwelkom De Steen bij Varik.	31
Figuur 12. Locaties kansen dorpskern Varik.	33
Figuur 13. Kasteel en molen weergegeven op van de kaart van de tienden van het kapittel van Sint Marie onder Varik in 1714. Bron: Het Utrechts Archief, toegang 221, inv.nr. 899.	34
Figuur 14. Locaties kansen kasteel Varik.	36
Figuur 15. Locaties kansen Akkerstraat Ophemert.	38
Figuur 16. Locaties kansen dorpskern Ophemert.	40
Figuur 17. Locaties kansen Hermoesestraat.	42
Figuur 18. Locaties kansen Passewaaij.	44
Figuur 19. Locaties kansen Drie Wielen.	46
Figuur 20. Locaties kansen rondom Inundatiekanaal.	48

(Kaart)bijlagen:

Bijlage 1. Begrippenlijst

Kaartbijlage 1. Inventarisatiekaart erfgoed van oorlog en defensie

Kaartbijlage 2. Cultuurhistorische inventarisatiekaart

Kaartbijlage 3. Cultuurhistorische waarderingskaart

Bijlage 1. Begrippenlijst

Aardhaling: winning van grond en zoden voor onderhoud, versterking of herstel van een dijk.

Bandijk: dijk die volgens recht werd geschouwd; de dijkstoel stelde eisen ten aanzien van hoogte, samenstelling en onderhoud.

Binnendijken: water en/of land door dijkbouw of -verlegging aan de landzijde van de dijk brengen.

Buitendijken: water en/of land door dijkbouw of -verlegging aan de rivierzijde van de dijk brengen.

Dijkplicht: verplichting om bij te dragen in het onderhoud van de dijk.

Dijkput: laagte langs de dijkteen ontstaan door afgraving van aarde voor dijkbouw, -versterking of -herstel. Doorgaans werden deze draslanden gecultiveerd door aanleg van rabatten (zie aldaar) en veelal beplant met wilgen. Als de dijkputten buitendijks lagen gaven de hier ontstane wilgenbossen de dijk extra bescherming tegen aanvallen van golven en ijsschotsen.

Dijkkring: gebied dat door een primaire waterkering – een bandijk - is omsloten.

Doorlaag/doorlaagdijk: dijk die tijdens een dijkherstel dwars door een doorbraakkolk of wiel was gelegd; een oplossing die slechts mogelijk was als grote delen van het wiel ondiep waren.

Dorpspolder: dwergwaterschap dat deel uitmaakte van het werkgebied van een ambt, sinds de Moderne Tijd een polderdistrict. De dorpspolder zag toe op de goede staat van de plaatselijke kaden, watergangen, duikers en sluizen: de instrumenten voor de lokale waterbeheersing.

Hoefslag: vak of deel van een dijk, kade of wetering waarvan de onderhoudsplicht was toegewezen aan een hoeve.

Inlaag/inlaagdijk: dijk die landinwaarts was gelegd onder aandrang van de rivier of door het ontstaan van een dijkdoorbraakkolk of wiel.

Kwel: water dat onder druk uit de grond sijpelt. Kwel ontstaat door een ondergrondse waterstroom vanuit een hoger naar een lager gebied of - met hoogwater - vanuit het winterbed van de rivier naar het binnendijkse land. De kwel verplaatst zich via een doorlatende grondlaag.

Kweldam/kwelkade: kade om plekken aan de binnenteen van de dijk waar met hoge rivierstand kwelwater opsijpelt en zandmeevoerende wellen en piping dreigen te ontstaan. De kade sloot aan zijn beide uiteinden aan op de dijk zodat een kom of minipolder ontstond.

Kwelkom: kom of minipolder gevormd door de kwelkade en de dijk. In de kom werd het uit de dijk en de grond sijpelende water opgezet. Daardoor ontstond hier zoveel tegendruk dat de opmars van de kwel in de bodem tot staan werd gebracht.

Luiendijk: dijk die het relatief gemakkelijk heeft gehad in zijn waterkerende opgave dankzij zijn ligging in een luwte van de rivierbedding. Dergelijke dijken volgen veelal nog het beloop van een middeleeuwse riviermeander die op den duur is afgesneden geraakt. Een luiendijk vertoont doorgaans dan ook weinig of geen sporen van riviergeweld zoals wielen.

Meander: bocht of lus in een natuurlijke waterloop, zoals een rivier of beek.

Meandergordel: zone met zandige beddingafzettingen waarbinnen de geul van de rivier in het verleden heeft gemeanderd. Een meandergordel wordt gewoonlijk omzoomd door oever- en oever-opkomafzettingen.

Normalisatie: grootscheepse aanpak van de rivieren vanaf 1851 om de bevaarbaarheid en de afvoer van water en ijs te verbeteren. Door stelselmatige aanleg van kribben en strekdammen werd de stroomgeul van de rivier gefixeerd. Hierdoor nam de stroomsnelheid toe en kon de rivier zichzelf op diepte houden.

Oeverwal: zandige hoogte langs de riviergeul, ontstaan door afzettingen van de rivier als deze buiten zijn oevers trad.

Oudhoevig land: oud cultuurland dat is buitengedijkt. In de bodem kunnen zich relictten van verdronken dorpen/dorpsdelen bevinden (resten van voormalige huizen, kerken, wegen, waterkeringen en watergangen).

Rabatten: Aarden ruggen, aangelegd om moerassen te cultiveren. De aarde is gehaald uit greppels die zorgen voor de drainage. Rabatten werden doorgaans beplant met hakhout, vooral wilgenhout dat ook gebruikt werd als dijkversterkingsmateriaal.

Rijs/rijshout: dunne, taaie takken, gewoonlijk van wilgen, die in bossen werden gebonden.

Rot: kleinste afdeling van het dijkleger bestaand uit 10, 20 of 25 man. Deze mannen hielden met hoogwater de wacht langs de dijk en stonden onder leiding van een rotmeester.

Schaardijk: dijk die niet of amper wordt beschermd door uiterwaarden. Hij staat daardoor zomer en winter bloot aan stroom en golfslag van de rivier. Doorbraken van schaar dijken resulteerden dikwijls in de bouw van inlaagdijken (zie inlaag).

Schouw, dijkschouw: de inspectie van de dijk door het college van dijkgraaf en heemraden. Dit gebeurde gewoonlijk driemaal per jaar. Zo nodig kon men ter plaatse 'recht' doen in het belang van de hoogwaterveiligheid voor de hele streek.

Souslag: moerasje aan de buitenteen van de dijk ontstaan door winning van specie voor dijkonderhoud. Het woord "sou" kan een afgeleide zijn van "soe" of "zoe", synoniem met zudde of zomp, een moeras. "Slag" betekent een afgegrensd stuk land. Een souslag lag in het verlengde van een hoefslag (zie aldaar).

Strang, kil, hank: deels dichtgeslibde riviergeul, vaak een restant van een eeuwenoude hoofdgeul van de rivier.

Stroomrug: betrekkelijk hoog gelegen strook in een riviervlakte bestaande uit een verlaten, met klei opgevulde riviergeul en aangelegde zandige oeverwallen (zie oeverwal).

Uitlaag/uitlaagdijk: dijk die tijdens een dijkherstel aan de buiten- of rivierzijde van een dijkdoorbraakkolk of wiel was gelegd.

Verhoefslaging: verdeling van een dijk in hoefslagen (zie hoefslag) om het onderhoud ervan te kunnen toewijzen aan de dijkplichtige landeigenaren en dorpen (zie dijkplicht).

Voorland: terrein grenzend aan de buitenzijde van de dijk.

Wiel, waai, waal, wade: in het Middelnederlands: draaikolk, grondeloze diepte, ook: gat veroorzaakt door een dijkdoorbraak.